

KÖZEL 80 ÉVE TÖRTÉNT...

ADATOK, TÉNYEK, TÖRTÉNETEK A SZOVJET FOGSÁGBÓL

KÖZEL 80 ÉVE TÖRTÉNT...

ADATOK, TÉNYEK, TÖRTÉNETEK A SZOVJET FOGSÁGBÓL

KÖZEL 80 ÉVE TÖRTÉNT...

ADATOK, TÉNYEK, TÖRTÉNETEK A SZOVJET FOGSÁGBÓL

GGKI Könyvek 1.

Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága
Gulág- és Gupvikutató Intézet
Budapest, 2024

A kötet megjelenését támogatta az Alapjogokért Központ.

Sorozatszerkesztő:
Bognár Zalán

A szerkesztőbizottság tagjai:
Dupka György, Fuchs Andrea, Havasi János, Körösi Mihály, Murádin János Kristóf

Szerkesztette:
Bognár Zalán és Pomázi-Bárdonicsek Dominika

Szakmai lektor:
Nagy Péter és Zubánics László

A szöveget gondozta a szerkesztők mellett:
Zékány Krisztina

Tördelte:
Molnár Anna Aliz

Közreműködött:
Fuchs Andrea

A borítót Bognár Zalán az egykori Kirovábád (ma Gandza, Azerbajdzsán)
223-as hadifogolytábor közelében lévő szovjetkori vasútról készített fotója felhasználásával
Molnár Anna Aliz tervezte.

ISBN 978-615-6752-00-0
ISSN 3004-1880

© Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2024
© Szerzők, 2024

Kiadja a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága.
www.gulag.hu; info.gulag.gupvi@gmail.com
A kiadásért felel Dupka György,
a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága ügyvezető elnöke.

Nyomdai munka: OOK-Press Nyomda, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	7
-------------	---

ELHURCOLÁSTÓL A HAZATÉRÉSIG

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF: Kollektív trauma nyolc évtized távlatából – Erdélyi magyar civilek elhurcolása és fogsága a Szovjetunióban 1944 és 1953 között	11
CSERVENKA FERDINÁND: Hasonlóságok és különbségek a felvidéki magyarok „málenkij robot” ürügyén történő elhurcolásában	33
KÖRÖSI MIHÁLY: A mezőberényi németek deportálása „málenkij robotra” ..	49

SZOVJET LÁGEREKRŐL A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN ÉS AZON TÚL

BOGNÁR ZALÁN: Az NKVD GUPVI felügyelete alá tartozó szovjet, bolgár, román és jugoszláv haderő őrizete alatti (hadi)fogolytáborok a revideált Magyarországon, kitekintéssel a határon túlra, 1944–1946 ...	73
DUPKA GYÖRGY: 80 éve történt... – Adalékok a 4. Ukrán Front kárpát-aljai és azon kívüli gyűjtőtáborainak létrehozásához, működtetéséhez a Kárpátokban.....	127
BENKŐ LEVENTE – PAPP ANNAMÁRIA: A szovjet lágerbirodalom romániai kapuja – Adalékok a foksányi 176. számú fogolytábor történetéhez romániai és orosz források tükrében	155
POMÁZI-BÁRDONICSEK DOMINIKA: Anna Mihajlovna Larina Buharina élete a tomszki fogságban, memoárjai tükrében	191

MAGYAR FOGLYOK AZ ADATBÁZISOKBAN

BIMBA BRIGITTA: A beregszászi járás falvaiból szovjet fogságba kerültek az adatbázisok tükrében	213
--	-----

GALAMBOS SÁNDOR – KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA: Az adatbázisokon innen és túl – Beszámoló a mátyusi elhurcoltak és hadifoglyok minta- vételező kutatásáról	231
KOSZTYÓ GYULA: Nyíregyházi elhurcoltak a SZEB-nek küldött kimuta- tás és az Orosz Állami Hadilevéltár kartonjainak tükrében	247

A SZOVJET FOGSÁG NYUGATI ÉS JOGI ASPEKTUSAIRÓL

STARK TAMÁS: Az amerikai kormány és a magyar emigráció tevékenysége a Szovjetunióban maradt foglyok szabadulásáért	261
HAVASI JÁNOS: A gulág-, gupvikutatás jogi aspektusai, különös tekintettel a GKNT és az Alapjogokért Központ együttműködésére	273

TÖRTÉNETI IRODALOM

BOGNÁR ZALÁN – POMÁZI BÁRDONICSEK DOMINIKA (szerk.): Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában (<i>Szilágyi Béla László</i>).....	287
Szerzők.....	295
A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága által megjelentetett kötetek	297

BOGNÁR ZALÁN

**AZ NKVD GUPVI FELÜGYELETE ALÁ TARTOZÓ
SZOVJET, BOLGÁR, ROMÁN ÉS JUGOSZLÁV HADERŐ
ŐRIZETE ALATTI (HADI)FOGOLYTÁBOROK
A REVIDEÁLT MAGYARORSZÁGON, KITEKINTÉSSSEL
A HATÁRON TÚLRA, 1944–1946**

A revideált, tehát az 1938–1941 közötti területi revíziókkal megnagyobbodott 14,7 milliós Magyarországról mintegy 1 millió magyar állampolgár – katona és civil – került szovjet fogságba.¹ Magyarország második világháborús, 172 ezer km²-es területén folytatott hadműveletek során mintegy 400 ezer magyar katona és mintegy 230 ezer civil került a hazai hadifogolytáborokba. Rajtuk kívül még 100–150 ezerre tehető azon magyar katonák száma, akik ugyan a határainktól nyugatra, immár a Német Birodalom területén kerültek szovjet fogságba, de a Szovjetunió felé vezető úton megjárták a magyarországi, különösen az északnyugat-magyarországi, valamint a tranzitlágeri feladatokat is ellátó hadifogolytáborokat. Különösen sokan kerültek az északnyugat-magyarországi táborokba az Ausztria szovjet zónájában fogságba vetettek. Ebből is adódott, hogy a lágersűrűség ebben a térségben volt a legnagyobb.

E táborok bár hivatalosan hadifogolytáborok, a szovjet meghatározásaik szerint hadifogoly-átvevő állomások (PPV), hadifogoly gyűjtőpontok (SZPV) és fronton működő átvevő-továbbító táborok (FPPL) voltak, mégis a bennük őrzött magyar foglyok 25-30%-a polgári személyként, azaz civilként került e táborokba. (Erre utal a címben is szereplő „(HADI)FOGOLYTÁBOROK” szó előtagjának a zárójelbe tétele.)

A következőkben először vizsgáljuk meg a táborokat, azok létrejöttét, elhelyezkedésüket, felügyeleti, őrzési, vezetési szervezetüket, nagyságukat, működési idejüket, majd a táborok lakóinak, vagyis a foglyoknak a helyzetét, életkörülményeit, szabadulási lehetőségeit, halálozási, illetve túlélési arányukat.

¹ BOGNÁR 2021. 30–63.

A TÁBOROKRÓL

E táborok létrejötte

1944. augusztus 26-án a Keleti-Kárpátokban, az Úz- és a Csobányos-völgyében lépett először Magyarország területére a Vörös Hadsereg. Majd – augusztus és szeptember kivételével – a front, illetve az azt 30-50 km-re követő hadművelési záróvonal nyugat felé haladásával párhuzamosan, – majd jóval később, 1945. június közepén is – a Vörös Hadsereg és az alárendeltségében harcoló bolgár 1. és a román 4. hadsereg, valamint a jugoszláv haderő őrizete alatt 72 hadifogolytábort, illetve táborrészleget² hoztak létre.

Azonban a második bécsi döntésben Magyarországhoz csatolt 43 ezer km²-es területen, Észak-Erdélyben és a Székelyföldön – elsősorban a Szovjetunió felé menő vasút hiánya miatt, de talán a terület bizonytalan hovatartozása is közrejátszott abban, hogy – egy kivétellel nem hoztak létre hadifogolytáborokat, csak egy-két éjszakás gyűjtőhelyeket, mint például Kolozsváron hét helyen is.³ Az egy kivétel a kiemelkedő közlekedésföldrajzi jelentőségű, a későbbi szovjet-román határnál, a Szovjetunió felé vivő fontos vasúti állomással és tiszai átkelővel rendelkező Máramarossziget (Sighet) volt.

Magyarország trianoni területére Battonya körzetében, 1944. szeptember 23-án léptek először a Vörös Hadsereg alakulatai. A délkeletről érkező 2. Ukrán Front csapatai októberben elsőként a Szeged melletti Nagyfán, az egykori gróf Pallavicini birtokon álló Nagyfai Büntetés-végrehajtási Intézetben létesítettek hadifogolytábort.⁴ Ezzel közel egy időben hozták létre a szőregi hadifogolytábort is.⁵

Szeged 1944. október 11-i elfoglalását követően még októberben alakítottak ki gyűjtő- vagyis koncentrációs tábort a Csillagbörtönből. Ezt bizonyítja többek közt egy a Külügyminisztériumhoz érkezett kérelem is, amely arról tanúskodik, hogy már októberben úgy került egy helyi lakos hadifogságba, hogy egy, a hadifogolytáborból szökött fogoly helyett vetették fogságba.⁶ Ezen kívül Szegeden,

² A tábor, illetve táborrészleg megnevezés azt jelenti, hogy több esetben egy-egy különálló láger a szovjet dokumentumokban egy tábornak a részlegeiként jelenik meg. Emellett a magyar dokumentumokban is, amikor két tábor van egy városban, akkor esetenként két, más-kor meg egy lágerként emlegetik azokat.

³ MURÁDIN 2023. 47.

⁴ DÁNYI 2004. 17; Interjú Török János egykori hadifogollyal. Budapest, 2003. Az interjú a szerző tulajdona.

⁵ SZŐREGI é. n. 9.

⁶ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 144.363/7 – 1945.

az első ismert hadifogoly haláleset október 22-én történt. Egy 23 éves hadifoglyot – valószínűleg szökési kísérlet miatt – lőttek agyon.⁷ Ehhez képest a szovjet források szerint Szegeden csak 1945. január 18-án jött létre a hadifogolytábor.⁸ Ez nyilvánvalóan téves adat elsősorban a korábban leírtak fényében, másrészt pedig életszerűtlen. Ugyanis igencsak furcsa, hogy 6, egymástól légvonalban akár 100-200 km-re levő településen (Szegeden, Miskolcon, Gödöllőn, Kiskunfélegyházán, Cegléden és Debrecenben) varázsütésre egy és ugyanazon a napon, 1945. január 18-án hozták létre a hadifogolytáborokat.⁹ Nyilván volt egy központi utasítás, és az alárendelt katonatisztek ahhoz igazodva, annak megfelelően írták meg a jelentéseiket a hadifogolytáborok létesítéséről. Sztálin is tisztában volt azzal, hogy az elé kerülő jelentések a felsőbb utasításoknak, illetve elvárásoknak való megfelelési kényszerből fakadóan nem a valóságot ábrázolták, hanem téves, fals adatokat, vagyis az előjárók elvárásait. E totális diktatúrának a zsigeri félelemből fakadó jelentéseiről így nyilatkozott a vezér, vagyis maga Sztálin: „*Ugyan ki bízhat meg kizárólag az írott dokumentumokban a javíthatatlan bürokratákon kívül? Legfeljebb a levéltári patkányok!*”¹⁰ (Az 1945. január 18-i dátum a gödöllői láger létrehozásához áll a legközelebb, bár azt is több nappal korábban hozták létre.) A Csillagbörtönbeli fogolytábort a márciusban elhatalmasodó tifuszbizárvány miatt 1945. április végén átköltöztették a repülőtérré, ahol már csökkent a zsúfoltság és a higiénés körülmények is sokkal jobbak voltak.¹¹

A következő fogolytábort az október 17-én elfoglalt – és már említett – Máramaroszigeten hozták létre a császári és királyi 85. gyalogezred Mária Terézia korában épült laktanyájában.¹² Ezt hamar követte a Tisza túloldalán – a későbbiekben a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalján – Aknaszlatinán létrehozott láger. Majd a 2. Ukrán Frontnak az Alföld északi részére való előretörésével, a tiszántúli – más néven alföldi – csata vége felé, 1944. október 20-án Debrecen is a Vörös Hadsereg kezébe került és igen hamar, már október 26-ára kialakították a hadifogolytábort a Pavilon laktanyában. A következő a mezőtúri fogolytábor volt, amelyet a városháza épületéből alakítottak ki a település elfoglalása¹³ után, október 23–28. között.¹⁴

⁷ BÚS-SZABÓ 2001. 617.

⁸ VARGA 2009. 120.

⁹ VARGA 2009. 119–120.

¹⁰ WERTH 2001. 20.

¹¹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 144.363./7. – 1945.; SZEBENI 1993. 389; HERCZEG 1990. 80.

¹² BENKŐ-PAPP 2021. 113.

¹³ Mezőtúr szovjet kézre kerülése: 1944. október 22.

¹⁴ BOGNÁR 2017. 143.

Október–november folyamán hoztak létre (hadi)fogolytáborokat az 1941-ben visszacsatolt Délvidéken, pontosabban csak Bácskában, három településen: Újvidéken (Novi Sad), Zentán (Senta) és Szabadkán (Subotica). Ugyanakkor egyes, Újvidék közelében fogságba került hadifoglyokat miután a szovjetek elengedtek, a jugoszláv partizánok elfogták és levitték a szerémségi Vrdnik-i fogolytáborba.¹⁵

1944 novemberében a 4. Ukrán Front alakulatai által elfoglalt Kárpátalján hoztak létre egymás után (hadi)fogolytáborokat, nagyjából a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa által 1944. november 12-én¹⁶ kiadott 0036-os, szigorúan titkos parancshoz köthetően. Elsőként, az 1944. október 24-én elfoglalt Szolyván (Szvaljava)¹⁷ hozták létre az ottani határvadász laktanyából Kárpátalja legnagyobb (hadi)fogolytáborát, – amit a köznyelv csak „haláltábor”-nak nevezett – majd az ugyanaznap elfoglalt Huszton, később Mezőterebesén (Sztrabicsó), Perecsenyben (Perecsin), Újkemencén (Novoszolica) és Malomréten (Zsornava). Bár a Dupka György által felkutatott szovjet dokumentumokban nem szerepel, mégis a magyar levéltári iratokban több helyen is megtalálható a munkácsi hadifogolytábor is, ahonnan például 1945. április 5-én 550 legénységi állományú hadifogoly kérte a fogolytáborból való kikérését, hogy az új magyar honvédségben szolgálhasson.¹⁸

Szintén a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa által kiadott 0036-os, szigorúan titkos parancshoz köthetően – tehát főként novemberben és részben decemberben – jöttek létre fogolytáborok Kárpátalja szomszédságában, Kelet-Szlovákiában Szinnán (Snina), Homonnán (Humenné) és Csörgön (Čerhov).¹⁹ E települések közül csak utóbbit csatolták vissza Magyarországhoz 1938-ban, az első bécsi döntésben Nagy-Britannia és Franciaország jóváhagyásával. Ugyancsak a visszacsatolt területen, az előzőekhez kapcsolódóan hoztak létre fogolytábort

¹⁵ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.196/pol. – 1945; MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 145.648./7. – 1945.

¹⁶ Több helyen tévesen november 13-i dátum szerepel, mivel a 0036-os parancs aláírta ezt írták. Ugyanakkor, ha a 13-i ülésen hozták volna meg a határozatot, akkor hogyan adhatták a 13-i parancsban utasítást Fagyjev vezérőrnagynak arra a 9. pontban, hogy a parancs meghozatala előtti napra, vagyis november 12-én 15 órára hívja össze értekezletre a katonai városparancsnokokat és helyetteseiket. (KACSUR–KORSZUN 2012. 56.) Másodszor pedig azért sem lehetséges, hogy a 13-i ülésen született a határozat, mert ha akkor hozták volna, akkor hogyan volt lehetséges, hogy még aznap megjelentek az utcákon a határozat alapján készített felhívások? Nyilvánvalóan valamilyen okból egy nappal későbbre datálták annak keltét.

¹⁷ DUPKA 2014. 124.

¹⁸ HL HM 23.403/el. – 1945.

¹⁹ E táborokról bővebben lásd Dupka György írását e kötetben!

Deregyőn a Lónyay kastélyból, ahova szintén főként civileket hurcoltak hadifogolyként.²⁰ A Felvidék visszacsatolt keleti felén, de az előbbiekhöz nem köthető indokkal hoztak létre egy kisebb tábort a Fülek melletti Bénán is.²¹

Szintén ebben az időszakban – 1944. november végén, december elején –, de immár a Duna-Tisza-közén a 2. Ukrán Front alakulatai Baján,²² a város déli szélén lévő utász laktanyából és az út túloldalán lévő barakk-táborból hoztak létre fogolytábor, amely december 8-án már javában működött, hiszen azon a napon már létesítettek a városban a hadifoglyok ellátására, megsegítésére egy úgynevezett szociális konyhát, ahonnan e naptól fogva kaptak élelmet a hadifogolytáborból munkára kivitt foglyok.²³

A bajaival közel egy időben jött létre gyűjtőtábor Kecskeméten²⁴ is. Először a törvényszéki palotát használták a hadifoglyok őrzésére, amelyet december elején már fogolytáborként használtak.²⁵ Később azt az egyre növekvő létszám miatt a városközponttól távolabb, de a vasúthoz közelebb fekvő Ferenc József laktanyába költöztették.

A 2. Ukrán Front csapatai a Budapest hadművelet keretében 1944. november 4-ére elfoglalták Ceglédet, amelynek különös jelentőségét az adta, hogy a Budapestről kelet, vagyis a Szovjetunió felé vezető vasútvonalak csomópontja ezzel a Vörös Hadsereg kezébe került. A városnak e különleges közlekedésföldrajzi helyzetéből adódóan itt hozta létre a Vörös Hadsereg a Kárpát-medence legnagyobb hadifogoly-koncentrációjának helyt adó táborát, amely két különálló részből állt, a huszár és a páncélos laktanyából.²⁶

Szintén november 4-én került a szovjet csapatok kezébe Szolnok is, ahol a Werbőczy utcában lévő törvényszéki épületet használták hadifogolytáborként.²⁷ November végén – december elején hozták létre az első hadifogolytábor Jászberényben,²⁸ ugyanis a környező településekről a férfi lakosság egy részét december elején már ebbe a táborba hajtották.²⁹ Azonban Jászberény-

²⁰ GÉCZI 1992. 22–26.

²¹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.444/pol. – 1945; MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.766/pol. – 1945.

²² Baja szovjet kézre kerülése: 1944. október 21.

²³ MNL BKVL Bfil XXI. 502. Baja város közgyűlési jegyzőkönyvei 1945. december 15.

²⁴ Kecskemét szovjet kézre kerülése: 1944. november 1.

²⁵ TAKÁCS 1999. 131., 134., 140.; VHBSZ 9. – 1992. Dr. Révész László vie. 1.

²⁶ E táborról bővebben lásd BOGNÁR–JÓJÁRT–REZNÁK 2017.

²⁷ HL HM 5.067/ált. – 1945.

²⁸ Jászberény szovjet kézre kerülése: 1944. november 15.

²⁹ MNLOL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.290/pol. – 1945.; MNLOL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.386/pol. – 1945. MNLOL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.252/pol. – 1945.; VHBSZ 134. – 1992. Fehér Béla vie. 1.

ben létesítettek egy másik lágert is valamikor február–márciusban, az éppen megszüntetett debreceni fogolytábor 33-as számozásával – amiről bővebben majd a későbbiekben szólok.

Vácon³⁰ a város elfoglalása után nem sokkal „a királyi országos fegyintézet épületét – hadifoglyok elhelyezése céljából – az orosz haderő igénybe vette.” – derül ki a polgármesternek az alispánhoz írott, a városi közállapotokról való beszámolójából.³¹

1. illusztráció: A ceglédi huszár laktanya egyik épületének fala, amelynek tégláira az ott raboskodók üzentek az utódoknak (Fotó: Jójárt György)

1945 január–februárjában jöttek, illetve jöhettek létre a 2. Ukrán Front alárendeltségében harcoló 4. román hadsereg őrizete alatti északkelet-magyarországi hadifogoly-gyűjtőtáborok is. Megközelítően pontos dátumot csak a miskolci³² hadifogolytáborról tudunk adni, amelyet a város szélén, a vasút mellett lévő huszár laktanyából alakítottak ki annak 1945. január 3-a utáni szögesdrótke-

³⁰ Vác szovjet kézre kerülése: 1944. december 8.

³¹ HORVÁTH 1996. 660.

³² Miskolc szovjet kézre kerülése: 1944. december 3.

rítéssel történő körülkerítésével.³³ A térségben, Miskolc 50 km-es körzetében még további hat hadifogoly-gyűjtőtábor létesült román felügyelet alatt a jelzett időszakban. Közülük valószínűleg elsőként – a hat település közül először, az 1945. november 29-én elfoglalt – Alsó- és Felsőzsolcán hoztak létre fogolytábort. Utóbbiban a Landsman-féle épületből alakítottak ki hadifogolytábort,³⁴ ezeket követően – valószínűleg elfoglalásuk sorrendjében – Szirmabesenyőn,³⁵ Sajóecsegen,³⁶ Edelényben³⁷ és Sirokon³⁸ a Glück-udvarban.³⁹ Közülük az első öt gyűjtőtábor a Miskolc keleti szomszédságából indulva a Sajó, majd a Bódva mentén felfelé kúszva, láncolatszerűen jött létre, míg a hatodik, a siroki a Tarna folyó mentén. A térségben és az előbbi táborokhoz kapcsolódóan, de immár szovjet őrizet alatt Salgótarjánban⁴⁰ 1944. december végén – 1945. január elején alakult meg hadifogolytábor az Újtelepen.⁴¹

A Dél-Dunántúlon 1945. január és április között a 3. Ukrán Front alárendeltségében harcoló 57. szovjet és az 1. bolgár hadsereg öt hadifogolytábort hozott létre. A bolgár hadsereg által létrehozott három gyűjtőtábor négy településen helyezkedett el. Elsőként az 1. számút és egyben a legnagyobbat a Szigetvártól északra, 2,5 km-re levő Csertőn⁴² – a korabeli dokumentumokban többnyire Csertő-pusztaként emlegetett – gróf Festetics Domonkos uradalmán⁴³ hozták létre, amelynek parancsnoka Nedjo Talmazov hadnagy volt. A 2. számút – amely kezdetben Péterváradon (Petrovaradin) működött – 1945 áprilisában helyezték át Pécsre, a Ferenc József laktanyába, amelynek parancsnoka Alexander Karailiev hadnagy volt.⁴⁴ Itt azonban felmerül egy kérdés, hogy vajon Pécs szovjetek általi, 1944. november 29-i elfoglalása és az áprilisi időpont között melyik haderő és hol őrizte a térségben elfogott hadifoglyokat?

„A harmadik hadifogolytábor két településen működött, Csurgón (1945. március 31-től) és Nagykanizsán (április 1-től).” – olvashatjuk Alexander Gjurov

³³ VHBSZ 212. – 1992. Kisgergely Ágoston vie. 3.; A január 3-a körüli dátumot erősíti meg NAGY 2017. 34

³⁴ A mai Pokol csárda és a Művelődési Ház helyén és udvarán volt a tábor. ZSIROS 1993. 221.

³⁵ Szirmabesenyő szovjet kézre kerülése: 1944. december 3.

³⁶ Sajóecsege szovjet kézre kerülése: 1944. december 10.

³⁷ Edelény szovjet kézre kerülése: 1944. december 13.

³⁸ Sirok szovjet kézre kerülése: 1944. december 6.

³⁹ ZSIROS 1993. 221.

⁴⁰ Salgótarján szovjet kézre kerülése: 1944. december 26.

⁴¹ MNL NVL XXII. 102. Salgótarján polgármesterének iratai 72/1945. Utalás a dokumentumra: Á. VARGA–Cs. SEBESTYÉN 2002. 11.

⁴² Csertő (Szigetvár mellett) szovjet kézre kerülése: 1944. december 5.

⁴³ MNL SVL XXI. 16. Szigetvári járás iratainak iktatókönyve.

⁴⁴ GJUROV 2005. 52.

könyvében.⁴⁵ Azonban a csurgói hadifogolytábor felállításának az időpontja bizonyosan nem március 31. Egyrészt azért nem, mert aznap foglalta el a bolgár haderő és nem ismerünk arra példát, hogy már az elfoglalás napján egy településen eldöntötték volna a hadifogolytábor helyét, és azt létre is hozták volna, ami eléggé irreális. Másrészt pedig első kézből, Schlegel Oszkár tartalékos mérnök zászlós, egykori hadifogoly visszaemlékezéséből tudhatjuk – aki jelen volt a fogolytábor létrejötténél –, hogy a csurgói hadifogolytábort április 3-án létesítették a város északi peremén lévő uradalmi majorból.⁴⁶ Hasonlóképpen irreális a nagykanizsai hadifogolytábor létesítésének az időpontja is, hiszen itt is arra a napra teszi Gjurov a láger létrejöttét, amikor a várost az 57. szovjet és az 1. bolgár hadsereg alakulatai elfoglalták. A két időpontból valószínűsíthető, hogy Gjurov a lágerrek létrehozásának az időpontját automatikusan a települések elfoglalásának a napjától datálta.

A szovjetek a Dél-Dunántúlon két településen alakítottak ki hadifogolytábort, előbb Kaposváron⁴⁷ a Baross laktanyából, majd Rigyácon április 2–5-e között.⁴⁸

A Duna-Tisza közén hosszú kihagyás – közel egy hónap – után 1945. január 9-én Kiskunfélegyházán hoztak ismét létre hadifogolytábort a Magyar Királyi Állami Tanítóképző és Líceum épületéből.⁴⁹ A kiskunfélegyházai közel egy időben jöhetett létre a tetétlenpusztai⁵⁰ tábor, mivel az ide hozott foglyokat a vasúti továbbszállítási lehetőség miatt mindig továbbhajtották Félegyházára. A gróf Teleki József majorjából kialakított gyűjtőtáborban 1945. január végére már mintegy 11 ezer fogoly raboskodott.⁵¹

Főként a Budapest utcáiról egyre nagyobb létszámban összeszedett civil „hadifoglyok” befogadására hoztak létre gyűjtőtábort Gödöllőn,⁵² a vasútállomás közelében levő Premontrei Gimnáziumban, illetve a konviktusban. Román katonák már január 5-én elhelyeztek itt 5-600 magyar hadifoglyot. Január 12-én a szovjet parancsnokság hadifogolytábor céljára lefoglalta a gimnáziumot és a konviktust, majd – a gyorsan növekvő fogolylétszám miatt – január 16-án

⁴⁵ GJUROV 2005. 52.

⁴⁶ VHBSZ 367. – 1992. Schlegel Oszkár vic. 1-2.

⁴⁷ Kaposvár szovjet kézre kerülése: 1944. december 2.

⁴⁸ TAR 1999. 8–14.; HL HM 38.001/el. – 1945.; VHBSZ 115. – 1992. Nyerges István vic. 1.

⁴⁹ MNL BKVL KFil VIII. 84. A Kiskunfélegyházi Állami Tanítóképző Intézet iratai, MEZŐSI 1945. 1–2.

⁵⁰ Tetétlenpuszta (ma Dunatetétlen) szovjetek általi elfoglalása: 1944. november 13.

⁵¹ VHBSZ 351. – 1992. Gyalus Ferenc vic. 2.

⁵² Gödöllő szovjet kézre kerülése: 1944. december 12.

a rendház is a (hadi)fogolytábor komplexum részévé vált.⁵³ Sőt mindezekon kívül a közelben lévő baromfi-telepet is gyűjtőtáborra alakították, amit a foglyok csak „tetűfarm”-ként emlegettek.

A Budapesten és a környékén elfogott több mint 150 ezer főnyi – főként civilekből álló – hatalmas fogolymennyiséget a két jászberényi, a két ceglédi, a kecskeméti, a váci, a tetétlenpusztai, a bajai és a kiskunfélegyházi tanítóképzői fogolytáborok már nem voltak képesek befogadni, ezért újabb lágert alakítottak ki a szovjetek, méghozzá a kelet felé kiváló vasúti összeköttetéssel bíró és már hadifogolytáborral rendelkező Kiskunfélegyházán, a Constantinum – korabeli széles körben elterjedt nevén a zárda – épületegyütteséből.⁵⁴ A Constantinum épületében 1944. október 27-től 1945. február 2-ig orosz hadikórház volt. 1945. február 2-től hadifogoly-gyűjtőtábor volt – olvasható a kiskunfélegyházi katolikus polgári leányiskola 1945. júliusi jelentésében.⁵⁵

A rommá lőtt fővárosban 1945. február végén – március elején a Kerepesi út és a Hungária körút sarkán lévő, Ferenc József Lovassági Laktanyából alakítottak ki hadifogolytábort.⁵⁶ A többször is gazdát cserélt várost, Székesfehérvárt véglegesen 1945. március 23-án elfoglaló 3. Ukrán Front alakulatai még a hónapban két hadifogoly-gyűjtőtábort hoztak létre, az egyiket a Szent György Kórház területén, míg a másikat az annak közelében lévő légvédelmi tüzér laktanyából.⁵⁷

1945. március 26–27-én a szovjet csapatok megszállták Celldömölköt és környékét. Egy hét múlva, április 2-án megkezdték a környék első gyűjtőtáborának a kialakítását Intapusztán, a Batthyány-Strattmann család uradalmi majorjának területén az oda gyűjtött foglyokkal.⁵⁸

Jánosháza⁵⁹ mellett 1945. április elején a Kemenespálfa – Martonfapusztán, Felsőbükki Nagy Pál uradalmán hozták létre a hadifogoly-gyűjtőtábort.⁶⁰ A láger nagyon nagy kiterjedésű volt, ikertábornak is nevezték, mert az uradalomnak két, egymástól távolabb eső majorsági központja köré épült ki a láger.⁶¹

⁵³ DRAGSITS 1998. 185.

⁵⁴ A Constantinum teljes neve: Constantinum Római Katolikus Leánynevelő-Intézet Tanítóképzője, Leányliceuma és Polgári Leányiskolája.

⁵⁵ MNL BKVL KFil VIII. 102. Constantinum Római Katolikus Polgári Leányiskola iratai P 51./ 1944-45.

⁵⁶ 1945 májusában Bajcsy-Zsilinszky laktanyává nevezték át.

⁵⁷ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 123.857./pol. – 1945.; Zala 1945. május 23. 1.

⁵⁸ MAJTHÉNYI 1996. 3.

⁵⁹ Jánosháza szovjet kézre kerülése: 1945. március 27.

⁶⁰ MAJTHÉNYI 1996. 3.

⁶¹ VHBSZ 356. – 1992. Nováki Tivadar vic. 1.; VHBSZ 414. – 1993. Sramó József vic. 2-3.

Komárom közelében lévő Nagyigmándon, amelyet a 3. Ukrán Front alakulatai március 27-én foglaltak el, szintén egy uradalmi majorban alakítottak ki (hadi)fogolytábort, valószínűleg áprilisban.⁶² Míg a Duna túlsajátján a 2. Ukrán Front március 30-án megszállva az első bécsi döntésben visszacsatolt Észak-Komáromot, az Öregvárban létesített (hadi)fogolytábort, ahol április 7-én már 12 ezer fő raboskodott.⁶³

A Duna déli oldalán március 28-án elfoglalt Győrben, az egyre nagyobb mennyiségben hadifogságba kerülő embertömegek befogadására április elején egymást követően, két hadifogoly-gyűjtőtábort is létrehozta. Az egyiket április 1-jén a Frigyes laktanyából,⁶⁴ míg a másikat a győrszabadhegyi laktanyából, amelyet szokás szerint a foglyokkal kerítették körbe szögesdróttal.⁶⁵ (Sajnos a legtöbb levéltári forrásnál és visszaemlékezésnél csak annyi olvasható, hogy győri fogolytábor, de hogy melyikről van szó, azt már nem vagy csak ritkán említik.)

Ságodon⁶⁶ – amely település ma Zalaegerszeg északi részét képezi – a szovjet csapatok már április első napjaiban megalakították a (hadi)fogolytábort a Krasovits kastélyból, illetve majorságból, ahol április 4-én már több ezren voltak.⁶⁷ Sopronköhidán⁶⁸ április elseje után, a 3. Ukrán Front alakulatainak bevonulását követő napokban a fegyházból és a vele szemközt lévő lakótelepből jött létre a fogolytábor.⁶⁹

A mosonmagyaróvári lágert a Levél utcai rendőrségi laktanyából alakították ki a szovjetek közvetlenül a város elfoglalása, április 2-a után, valószínűleg április 3-án, mivel a város elfoglalásának a napján a harcos alakulatok lágerekialakítással nyilván nem foglalkoztak és egyébként sem az ő feladatuk volt, ugyanakkor 4-én már állt a tábor.⁷⁰

Magyarországon azonban nemcsak a harcok idején vagy közvetlen azok után jöttek létre hadifogoly-gyűjtőtáborok, hanem jóval később is. A Magyarországról a Német Birodalom, illetve Ausztria területére lépő Vörös Hadsereg 1945

⁶² MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.766/pol. – 1945.

⁶³ VHBSZ 319. – 1992. Zsakó Andor vie. 5.

⁶⁴ VHBSZ 303. – 1992. Bodnár Lajos vie. 2.

⁶⁵ DARÓCZI 1986. 25.

⁶⁶ Ságod (ma: Zalaegerszeg része) szovjet kézre kerülése: 1945. március 30.

⁶⁷ VHBSZ 414. – 1993. Sramó József vie. 3.; A tábor április eleji létezését erősíti meg Varga Sándor, egykori hadifogoly naplója is. VARGA http://www.szigliget.hu/main/index.php?option=com_content&view=article&id=67%3A%20fogolytabor-naplo-1945-47&catid=1%3A%20szigligeti-toertenetek&Itemid=87&showall=1 (Letöltés: 2012.07.16.)

⁶⁸ Sopron szovjet kézre kerülése: 1945. április 1.

⁶⁹ NÉMETH 1980. 97.

⁷⁰ HERCZEG 1990. 68–69.

áprilisában és május elején, a május 9-i kapitulációig, sőt még jóval azután – akár május 23-ig – is tömegével ejtett fogságba ellenséges katonákat és civileket. A nagy tömeg elhelyezési nehézségei miatt Nyugat-Magyarországon egészen május végéig létesítettek további (hadi)fogolylágereket. Ezek közé tartoznak többek között az 1945 április–májusában Peresztegen,⁷¹ a Schmidegg-kúriából, és Csepregen,⁷² a Rotherman-kastélyból, illetve majorságból, valamint az út túloldalán a Malomkertben létesített barakkokból és kialakított hadifogolytáborok is.⁷³

A Sárvár melletti Alsópatyon⁷⁴ 1945. május elején hoztak, illetve hozattak létre a szovjetek gyűjtőtábor Nagy Dániel majorságából a sopronkőhidai (hadi) fogolytáborból odahajtott foglyokkal, mert a fegyház már rendkívül túlszűfolt volt. A táborlakók – mint ahogy a többi nyugat-dunántúli lágerben – java részt az Ausztria területén elfogottakból kerültek ki.⁷⁵

Az utóbbihoz hasonlóan, szintén az egyik – jelen esetben az intapusztai – fogolytábor túlszűfoltóságának az enyhítésére, illetve tehermentesítésére létesítettek április végén – május elején annak déli szomszédságában Mesteriben, Nagy György majorjának területén egy másik gyűjtőtábor.

1945. május 19-én a Szombathelytől délkeletre 12 km-re levő Sorokpolányban⁷⁶ alakítottak ki fogolytábor a Gyula-majorból mintegy 2000 négyyszögletes területen.⁷⁷

1945. május közepén a Székesfehérváron működő két, egyenként mintegy 40 ezer fős tábor – a Szent György kórházi és a légvédelmi tűzér laktanyai – túlszűfoltóságának a csökkentésére hoztak létre hadifogolytábor Hajmáskéren, amelyet május 24-én az új magyar honvédség egyik utász századával kerítetttek körbe szögesdrótkerítéssel.⁷⁸

Legutolsóként Sopronhorpácson, a Széchenyi kastélyból és a hozzá tartozó majorból kialakított hadifogolytábor nyitotta meg kapuit a magyarországi harcok befejeződését követően két hónappal, 1945. június közepén.⁷⁹ A gyűjtő-

⁷¹ Ma: Sopronpereszteg. Szovjet kézre kerülése: 1945. március 31.

⁷² Csepreg szovjet kézre kerülése: 1945. március 29.

⁷³ Sági Ferenc csepregi lakos közlése.

⁷⁴ Ma: Rábapaty.

⁷⁵ Kovács 1993. 6.

⁷⁶ A korabeli forrásokban időnként Sorkipolányként szerepel, mivel Sorokpolány az 1939-ben egyesült Sorkipolányból és Sorokújfaluból jött létre. Vas vármegye, vasvári járás.

⁷⁷ Egy táborbeli levele, amelyet egy tábori levelezőlapra sikerült kijuttatnia a lágerből Vas vármegye főispánjához 14 ezer társa nevében. VML IV. – 401/b Főispáni iratok sz. n.

⁷⁸ HL HM 188./bk. elns. – 1945.

⁷⁹ Interjú Kovács Zsigmond, volt katona hadifogollyal. Budaörs, 2003. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

tábort azonban már május második felében kialakították, a gyűjtőtáborba várva 15-16 ezer magyar-német hadifogoly beszállítását – derül ki a megyei rendőrpáncsnok jelentéséből.⁸⁰

Amikor a magyarországi hadifogoly-gyűjtőtábor hálózat kialakulásáról beszélünk, akkor feltétlenül említést kell tennünk azokról a táborszerű helyekről, gyűjtőhelyekről, amelyeket a gyűjtőtáborok, vagy a vasúti bevagonírozó helyek felé vezető utakon állítottak fel és a gyűjtőtáborokkal ellentétben, azoknál jóval rövidebb ideig, csak négy-öt napig, vagy néhány hétig álltak fenn. Ezen kívül a gyűjtőhelyek néhány kivételtől eltekintve nem voltak szögesdrótkerítéssel körülvéve. Ugyanis csak a jelentősebb, hosszabb ideig működő gyűjtőhelyeket kerítették körül. Ezek némelyikén volt szőrtelenítés vagy fertőtlenítés is, mint például Sós-kúton, Sántoson, Ercsiben vagy Kálon.

A korabeli dokumentumokban, valamint egyes visszaemlékezésekben előfordul, hogy ezeket a gyűjtőhelyeket tévesen gyűjtőtáboroknak, vagy csak egyszerűen fogolytáboroknak nevezték. Ebből fakadóan egyes, a témát érintő munkákban is előfordult, hogy egyik-másik ilyen gyűjtőhelyet gyűjtőtábornak hívták, ami a téma, még alapszintű feldolgozottságának a hiánya miatt érthető is.

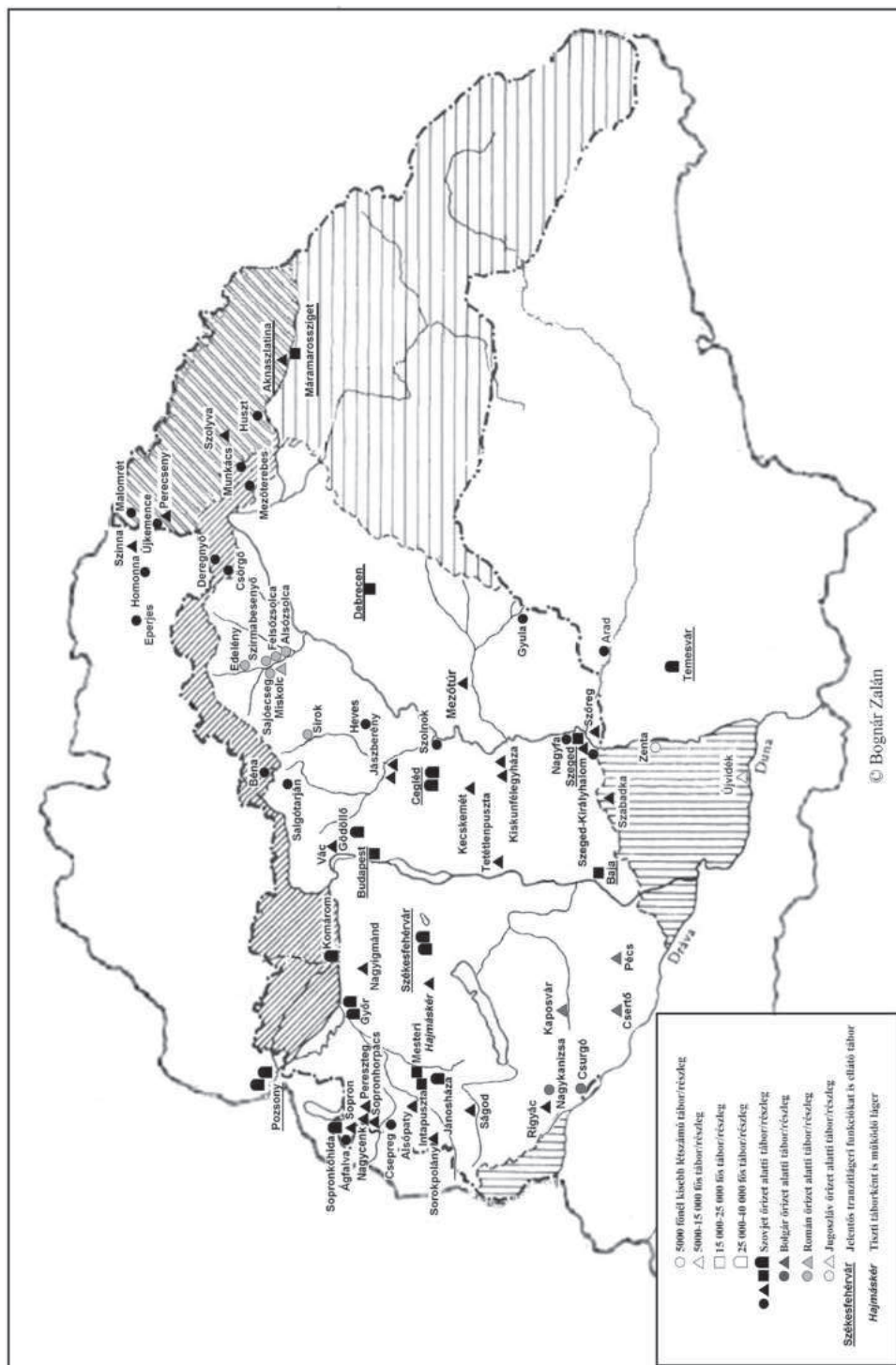
A hadifogolytáborok irányítása, felügyelete

A Vörös Hadsereg által elfoglalt területen hadifogságba vetettek és ezzel együtt a hadifogolytáborok kettős „alárendeltségben” voltak. Tárgyi tekintetben, vagyis a tábor anyagi, élelmezési ellátása, a foglyok őrzése vonatkozásában a területileg illetékes frontparancsnokság alá tartoztak. Ugyanakkor a hadifoglyok személyére nézve, s így a lágerek felügyelete is az NKVD, azaz a szovjet Belügyi Népbiztosság Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)parancsnokságának ([G]UPVI)⁸¹ a hatáskörébe tartozott. Az itt kialakított gyűjtőtáborok közvetlen felügyeletét a 2., a 3. és a 4. Ukrán Front NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Osztályainak (OPVI)⁸² parancsnokai látták el. Ezeket középszinten az NKVD délkelet-európai központja fogta össze Baden bei Wienben, majd Mödlingben, ahová a fo-

⁸⁰ MNL GyMSMSL XXI. 21. Sopron járás főjegyzőjének iratai 296./1945.

⁸¹ Az immár milliósra nőtt fogolymennyiség miatt az UPVI-t, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokságot az NKVD 1945. január 11-i 0014. sz. parancsával magasabb rangba, a GULAG-gal azonos vezetési szintre emelve „Főparancsnokság”-ra, vagyis GUPVI-vá nevezték át. VARGA 2006. 14.

⁸² OPVI (Отгел по гыелам Воженноплених и Интернированих) Hadifogoly- és Internáltügyi Osztály

golytáborok parancsnokai időnként, a foglyok ügyében utaztak.⁸³ A kettős alárendeltség következtében a hadifogolytáborokra vonatkozó parancsok jelentős részét két népbiztosság, majd minisztérium közösen adta ki, az NKVD, vagyis a Belügyi Népbiztosság és az NKO, vagyis a Honvédelmi Népbiztosság.⁸⁴

A fentiekben leírtak alapján a bolgár és a román hadsereg hadifogságába jutottakkal – hivatalosan – az őrzők nem rendelkezhetek szabadon. Tehát foglyaikat csak a szovjet belügyi szervek, vagyis az NKVD GUPVI utasításai alapján engedhették szabadon, s a megmaradtakat pedig át kellett adniuk, azaz el kellett juttatniuk az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokságának kijelölt fogadópontjaihoz. Így a román fogságban lévő foglyokat őrzőknek a salgótarjáni, szovjet őrizetű (hadi)fogolytáborba kellett eljuttatni és ott átadni az erre illetékes NKVD-s tisztnek.⁸⁵ Hasonlóképpen a Dél-Dunántúlon bolgár hadifogságába esett foglyokat naggyobbrészt a bajai, míg kisebb részüket a székesfehérvári szovjet őrizetű hadifogolytábor parancsnokságának adták át.⁸⁶

A 2., 3. és 4. Ukrán Frontok illetékessége a revideált Magyarország területén – a második világháború európai befejeződését követően mintegy másfél hónappal – 1945. június 10-ével megszűnt. Helyüket a Központi Hadseregcsoport vette át Ivan Sztjepanovics Konyev marsall vezetésével. (A romániai területeken lévő szovjet alakulatok pedig a Déli Hadseregcsoport vezetőjének, Fjodor Ivanovics Tolbuhin marsallnak a parancsnoksága alá kerültek, aki egyben a romániai SZEB elnöke is volt.) Ugyanakkor ez a változás úgy jelenik meg Cséffalvay István őrnagy 6. számú helyzetjelentésében, hogy a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság (SZEB), pontosabban annak szovjet katonai vezetője, Klement Jefremovics Vorosilov marsall vette át a Magyarországon állomásozó Vörös Hadsereg alakulatai feletti parancsnokságot.⁸⁷ Azonban a kettő nem feltétlenül zárja ki egymást, hiszen Konyev marsall nemcsak a magyarországi, hanem az ausztriai és a csehszlovákiai alakulatok parancsnoka is volt.⁸⁸

A hadifoglyok személyére vonatkozóan felső szinten a döntés Iván Petrov altábornagynak, az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság vezetőjének, illetve Lavrentyij Berijának az NKVD vezetőjének a kezében volt.

⁸³ HL HM 35.315/el. – 1945.; HL HM 49.857/el. – 1945.; FEHÉRVÁRY 1984. 48.

⁸⁴ VARGA 2009. 117–118.

⁸⁵ HL HM 24.112/el. – 1945.

⁸⁶ HL HM 35.315/el. – 1945.

⁸⁷ HL HM 280/bk. elns. – 1945.

⁸⁸ Azokon a GUPVI-kartonokon, amelyeken olyan személyek vannak, akiket valamelyik magyarországi – leginkább a szegedi SZPV 5. számú – táborból engedtek el, azoknak a „B” oldalára többnyire rápecsételték, hogy „Освобожден Центральной группы войск”, vagyis a Központi Hadseregcsoport szabadon bocsátotta. Lásd 3. illusztrációt!

Legfelsőbb szinten pedig az Állami Honvédelmi Bizottság, illetve annak elnöke, a Legfelsőbb Főparancsnokság főparancsnoka, Joszif Visszarionovics Sztálin állt. Tehát a hadifoglyok tömeges – több tízezer fős – szabadon bocsátásához Sztálin engedélyére volt szükség.⁸⁹

Ugyanakkor ezekkel a döntési szintekkel, illetve hatáskörökkel nemcsak az egyszerű emberek, s nemcsak a közigazgatás alsóbb szintjei, hanem még a politikai és a katonai vezetés sem volt tisztában, kivéve a kommunista pártnak többéves szovjetunióbeli tapasztalatokkal bíró vezetőit. A Külügy- és a Honvédelmi Minisztériumhoz érkezett levelekből kiderül, hogy a hivatalos közegek is úgy vélték, hogy a magyar kormánynak van hatásköre, illetve befolyása a saját országában a szovjet szervekre, hogy hatékonyan tud eljárni az ott őrzött magyar hadifoglyok érdekében, de ebben nagyot tévedtek.

Ahogy említettem, a magyar vezetők sem voltak a fentiekkel tisztában, mert csak nagyon felszínes betekintésük lehetett a szovjet rendszer belső döntési mechanizmusába, szintjeibe, még kevésbé az NKVD-nek az egész államot behálózó szerepére. Ők hivatalosan csak a magyarországi SZEB-bel vehették fel a kapcsolatokat. Bár hadifogolyügyben a SZEB több képviselőjével is tárgyaltak – Klement Jefremovics Vorosilovval, a SZEB elnökével, Mihail Mihajlovics Sztahurszkijjal, Vorosilov helyettesével – akit később Vlagyimir Petrovics Szviridov váltott fel –, Georgij Makszimovics Puskinnal, a SZEB politikai tanácsadójával, Borisz Pavlovics Oszokinnal, Puskin helyettesével, Iván Ivanovics Ljevuskin vezérőrnaggyal, a SZEB vezérkari főnökével, vagy Anatolij Nyikolajevics Kondratov vezérőrnaggyal, a SZEB katonai szakértőjével⁹⁰ –, mégis, a hadifogolyügyben az illetékes Alekszandr Mihajlovics Beljanov volt, aki bár hivatalosan a SZEB szovjet adminisztratív szakértőjeként volt Magyarországon, valójában azonban az NKVD embere volt, amit azonban már akkor is egyre többen tudtak meg róla.⁹¹ Így tehát nem véletlen, hogy az NKVD felső szintjein hadifogolyügyben történt döntéseket Beljanov vezérőrnagy továbbította a Honvédelmi Minisztériumnak.⁹²

Több városban nemcsak egy, hanem két tábor vagy lágerrészleg is működött, mint például Cegléden, Jászberényben, Székesfehérváron, Kiskunfélegyházán, Szegeden vagy Győrben. Fontos itt megjegyezni, hogy a korabeli magyar és szovjet források sem egyértelműek, illetve bizonytalanok a fent említett táborok

⁸⁹ KIs 1995a. 47–49.

⁹⁰ A Külügyminisztérium a Honvédelmi Minisztériumnak 1945. március 15-én megküldte a SZEB 25 legfontosabb tisztségviselőjének a nevét, beosztását és ha volt, a rangját. HL HM 20.276/eln. – 1945.

⁹¹ A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságról bővebben lásd: FÖLDESI 2002.

⁹² HL HM 25.739/eln. – 1945.

megnevezésére vonatkozóan. Ugyanis míg egyes korabeli iratokban egyszerűen csak ceglédi vagy székesfehérvári hadifogolytáborokról tesznek említést, másokban már különbséget tesznek például a ceglédi huszár és a ceglédi páncélos, vagy a székesfehérvári Szent György Kórházbeli és a légvédelmi tüzéraktanyai lágerek között. Sőt még egyazon személy is hol csak székesfehérvári hadifogolytáborról, hol pedig lágerokról tesz említést. Még maga Cséffalvai István őrnagy sem következetes ebben, akit pedig egyedülként 12 magyarországi hadifogolygyűjtőtáborba többször is beengedtek. Ugyanis olyan is előfordult, hogy míg eleinte egy tábor volt két részleggel, az időközben jelentősen megnövekedett létszám vagy egyéb ok – például táborparancsnoki hely szükségessége – miatt a másodikként létrehozott táborrészleget önálló tábornak nevezték át saját lágerszámmal. Így e sorok szerzője is követi a források bizonytalanságát, különbözőségét e tekintetben.

A szovjetunióbeli lágerrendszereket figyelembe véve, az ezeken a településeken lévő (hadi)fogolytáborok, illetve a lágerekben lévő (hadi)foglyok ügye többnyire –, de nem mindig – egy személy, pontosabban egy táborparancsnok kezében összpontosult. Tehát irányítási, vezetési szempontból ezeken a településeken többnyire csak egy „virtuális láger”-ről beszélhetünk. Ezt erősíti meg a nagysimonyi körjegyző július 21-ei jelentése is, amelyben a két, egymáshoz igen közel, néhány km-re lévő – az intapusztai és a mesteri – táborok létszámáról tudakozódván, csak egyetlen táborparancsnoksághoz kellett – igaz, eredménytelenül – folyamodnia. Sőt ő is, bár a két tábor létszámát külön-külön adja meg, mégis egy lágerről és táborparancsnokságról írt: „mind ez ideig a legjobb igyekezet mellett semmiféle téren *a táborral* [kiemelés tőlem – B. Z.] a táborparancsnokság merev elzárkózottsága miatt az érintkezést felvenni nem tudtam. [...] Becslésem és halomás szerint *ezen hadifogolytáborok* [kiemelés tőlem – B. Z.] létszáma külön-külön 5000–15 000 lélekszám között mozgott.”⁹³ Ugyanezt a kettősséget igazolja vissza Alexander Gjurov is, aki a két bolgár őrizetű lágerről a következőket írja „Puskaporos tavasz” című munkájában: „A harmadik hadifogolytábor két településen működött, Csurgón... [...] és Nagykanizsán.”⁹⁴ Ez alól biztos kivételek a székesfehérvári lágeretek, de erről majd a táborok számozásánál bővebben.

Ugyanakkor az is előfordult, hogy az elsőként felállított lágert átköltöztették a város másik részébe, vagyis nem egy időben funkcionáltak. Ez történt Szegeden, ahol a zsúfolásig megtelt, 12 ezer fős, a Csillagbörtönből kialakított láger-

⁹³ MNL VVL IV. 417./b Celldömölki járás közigazgatási iratai 1154./1945., csatolva a Nagysimonyi körjegyzőség 505./1945. számú iratához.

⁹⁴ GJUROV 2005. 52.

ben elhatalmasodó tífuszjárvány megfékezése végett, a táborát átköltöztették a repülőtérré. Ebben az esetben tehát többnyire nem keveredik a kétféle megközelítés, hiszen egy időben – az átköltözés idejét kivéve – csak egy láger létezett a városban.

E táborok számozása

Ezeknek a táboroknak – akárcsak a szovjetunióbelieknek – szintén volt számozása. Sajnos, azonban a korabeli titkolózás, a töredékesen megmaradt dokumentumok, az egykori szovjet dokumentumok nehéz kutathatósága és a GUPVI-lágerek számozásának folyamatos változása miatt eddig csak néhány tábor számát sikerült kideríteni. Varga Éva Mária, aki a moszkvai levéltárakban közel 10 évet töltött el, a következőket írja erről: *„E frontvonalbeli táborok a szovjet hadsereg fokozatos előrenyomulását követve 1945-ben csak az első öt hónap alatt 743-szor(!) települtek át újabb helyszínekre. A GUPVI-iratokból kiderül, hogy a folyamatos mozgást, a táborok átszámozását még a belügyi munkatársak sem tudták követni.”*⁹⁵ A fentiekben leírtak miatt a Magyarországon és az Oroszországban megmaradt és feltárt iratok együtt is csak töredékesen teszik lehetővé, hogy feltárjuk a Kárpát-medencében létrehozott hadifogolytáborok hivatalos, a szovjet hierarchia szerinti, betűkből és számokból álló kódolását. A két országban feltárt iratok részben megerősítik, részben kiegészítik egymást.

Először nézzük a hazai levéltárakban megmaradt iratokat. Az biztos, hogy a Magyarországon feltárt iratok az itteni lágereknek a szovjet hierarchiában elfoglalt helyére, illetve azok hivatalos megnevezésére vonatkozóan, hogy az illető láger PPV (hadifogoly-átvevő állomás),⁹⁶ SZPV (hadifogoly gyűjtőpont)⁹⁷ vagy FPPL (átvevő-továbbító tábor)⁹⁸ semmilyen információval sem rendelkeznek, csak néhány tábor számozása lelhető fel az itteni iratokban. Így a budapesti Ferenc József laktanyai hadifogoly-gyűjtőtáborból szabadon bocsátott foglyok egyik átadás-átvételi jegyzőkönyvében ez a tábor „4. számú hadifogoly-gyűjtőtábor”-ként szerepel.⁹⁹ Szintén egy átadás-átvételi jegyzőkönyvből tudhatjuk, hogy

⁹⁵ VARGA 2009. 119.

⁹⁶ A PPV-k a frontvonal mögött átlagosan 30-50 km-re helyezkedtek el.

⁹⁷ Az SZPV-k már átlagosan 50-100 km-re voltak a frontvonal mögött.

⁹⁸ Az FPPL-ek már messze, több mint 100 km-re a frontvonalról működtek és a foglyok Szovjetunió felé való eljuttatásában jelentős tranzitfeladatokat láttak el.

⁹⁹ HL HM 26.195/el. – 1945., csatolva a HM 27.300/el. – 1945. sz. irathoz.

a győri, a 3. Ukrán Front 5. számú hadifogoly-gyűjtőtábora volt.¹⁰⁰ A korabeli iratokban a debreceni Pavilon laktanyabeli fogolytábor 33. számú fogolytábor-ként szerepel,¹⁰¹ hasonlóképpen, mint a jászberényi páncélos- és a méneskari laktanya.¹⁰² Ez visszaigazolja a szovjet dokumentumokból levont tanulságot, vagyis azt, hogy a lágerszámok nem fedik mindig ugyanazt a települést. Jelen esetben arról van szó, hogy miután megszűnt a debreceni fogolytábor – mivel ott hozták létre az első, de hadrendi száma alapján a 6. hadosztályt –, a táborszámot átvitték az ezután létrehozott jászberényi (hadi)fogolytábor megjelölésére. Több, a ceglédi fogolytáborból érkező üzenet szerint, küldője a ceglédi 34. számú fogolytábor 45. századában a páncélosbarakkban található.¹⁰³ A máramarosszigeti fogolytábor 36-os számmal szerepel a dokumentumokban, sőt az 1946-os Szabad Föld Hadifogoly Híradó rovatában is.¹⁰⁴ A Sopronban a 18-as laktanyából kialakított gyűjtőtábornak 39-es volt a száma, ami egy vöröskeresztes jelentésben szerepel.¹⁰⁵

Az eddig feltárt szovjet dokumentumokból az alábbiakat tudhatjuk meg a magyarországi hadifogolytáborok számozásáról: Hivatalos szovjet elnevezés szerinti frontnál működő átvevő-továbbító tábor, vagyis FPPL 33-as volt a debreceni és a jászberényi, FPPL 34-es a ceglédi, 39-es a soproni, ahogy ezeknek a számozása a hazai dokumentumokban is fellelhető. A szovjet dokumentumokból nyert új információ, hogy a sorokpolányi a 83-as, az alsópatyi a 85-ös, a hajmáskéri a 86-os számú FPPL volt. Ezeken kívül az is kiderül a szovjet dokumentumokból, hogy a gödöllői, a kiskunfélegyházai, a szegedi és a miskolci is FPPL volt, de sajnos a számozásukra vonatkozóan nem került elő eddig adat az oroszországi levéltárakból.¹⁰⁶

A magyarországi SZPV-kre, vagyis a „hadifogoly gyűjtőpont”nak nevezett lágerekre vonatkozóan kiderült, hogy a bajai az 1-es, a jánosházai a 2-es, a szegedi az 5-ös, a sopronhorpácsi a 12-es, a peresztegi a 17-es, míg az intapusztai a 6-os és a 14-es számú is volt egyszerre.¹⁰⁷ Utóbbi abból adódhatott, hogy a szomszédságában lévő Mesteriben létesített táboré lehetett a másik szám. A székesfehérvári tábornak egyszerre három száma volt: 4-es, 11-es és 13-as, ami nem igazán értel-

¹⁰⁰ HL HM 25.430/el. – 1945.

¹⁰¹ EHRENBARGER 2001. 34.

¹⁰² HL HM 20.644/el. – 1945.

¹⁰³ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.741/pol. – 1945., MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.758/pol. – 1945., MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 126.811/7. – 1945.

¹⁰⁴ Szabad Föld, 1946. december 15.

¹⁰⁵ HL KI Győr-Moson-Sopron megyei halotti nyilvántartások, soproni tétel; a Magyar Vöröskereszt Egylet Sopron városi fiókegyesületének 194/1946. sz. jelentése

¹⁰⁶ Varga 2009. 118–120.

¹⁰⁷ Varga 2009. 120.

mezhető, hacsak úgy nem, hogy a két székesfehérvárié és eleinte a hajmáskérié lehetett e három szám. Ezek a lágerrek hivatalosan – a szegedi SZPV 5. számú tábor kivételével, amely a 2. Ukrán Fronthoz tartozott – a 3. Ukrán Front SZPV-i, vagyis hadifogoly-gyűjtőállomásai voltak. Ezeknél az elnevezéseknél is a szovjet rendszerre jellemző eufemizmussal találkozhatunk, ugyanis 30-40 ezer fős többszörös szögesdrót kerítéssel körülvett táborokat, mint például a két székesfehérvárit, vagy a 15 ezer fő körüli bajait, amelyet 8 hónap alatt mintegy 120 ezer fő járt meg, elég furcsa pusztán gyűjtőállomásnak nevezni. Az emberben a gyűjtőállomás kifejezés olvasásakor egészen más képzetek támadnak – de persze ez is volt a cél.

Még egy fontos észrevétel a számozásoknál – a soproni láger egyszer úgy szerepel, mint 9-es számú SZPV, máshol pedig mint 39-es számú FPPL, valamint ehhez hasonlóan a szegedi fogolytábor SZPV 5. számú táborként és FPPL-ként is megjelenik. Ez valószínűleg abból adódik, hogy míg eleinte SZPV-nek, vagyis hadifogoly gyűjtőállomásnak nevezték ezeket a lágereket, addig a későbbiekben, a nagy tranzitforgalom miatt már FPPL-ek lettek.

Fontos itt még megjegyezni, hogy mindegyik „frontnak”, vagyis hadsereg-csoportnak külön-külön számozásban voltak a PPV-i és az SZPV-i. Ezt támasztják alá a Magyar Nemzeti Levéltár által – a Magyar Kormány segítségével – az Orosz Állami Katonai Levéltártól (RGVA)¹⁰⁸ megvásárolt, a szovjet fogságba került és ott nyilvántartásba vett közel 700 ezer magyar személyek adatait tartalmazó GUPVI- és GULÁG-karton (oroszul: учётная карточка), pontosabban azok digitális változata. A magyarországi források és a GUPVI-kartonok alapján például tudhatjuk, hogy SZPV 5. számú hadifogolytábora a 3. Ukrán Frontnak Győrben, a 2. Ukrán Frontnak Szegeden volt, míg az 1. Ukrán Frontnak meg Frankfurt am Oderben. E két utóbbi település neve megtalálható egy SZPV 5. számú lágernek megjelölt GUPVI-kartonon. (Lásd a 3. illusztrációt!) Pipa János 1893-ban született honvéd erősen hiányos tartalommal kitöltött személyi kartonjának „A” oldalának jobb felső sarkában olvasható, hogy az SZPV-5. számú tábor foglya volt. Míg a „B” oldal alján olvasható, hogy „передан бургомистру Cера”, vagyis, hogy Szeged polgármesterének adták át 1945. augusztus 22-én. Az elmosódott pecséten az áll, hogy „ОСВОБОЖДЕН ЦЕНТРАЛЬНАЯ ГРУППА БОЙСК”, vagyis a Szabadon bocsátotta a Központi Hadsereg-csoport. Nyilván azért tudták a lágerből közvetlenül Szeged polgármesterének átadni, mert az SZPV 5. sz. tábor a szegedi, a repülőtéren kialakított lágert jelenti. Ugyanakkor az is olvasható itt még a Szeged szó előtt, de áthúzva, hogy Frank-

¹⁰⁸ RGVA oroszul Российский государственный военный архив (РГВА)

furt.¹⁰⁹ Tehát a kartont utólag kitöltő személy korábban SZPV 5-ös lágerként mindig a Frankfurt am Oder-i tábort ismerte, de aztán észrevette, hogy itt nem arról, hanem a szegedi táborról van szó. (3. illusztráció) Egyébként még találhatók a GUPVI-kartonok között olyanok, ahol az SZPV. 5. sz. táborból a frankfurti polgármesternek adták át a foglyot.¹¹⁰

Ugyanakkor az FPPL-nek minősített lágerok esetében már valószínű, hogy egységes számozás volt, hogy ne keverjék össze a lágerszámokat, hiszen ezek mindegyike komoly átmenő-forgalmat bonyolított le. Valószínűleg ebből adódik, hogy a számozásukban már sokkal magasabb számok jelennek meg, mint a korábbiak esetében.

Az egykori szovjet dokumentumok kutathatóságának a nehézségeit jól mutatja, hogy Varga Éva Máriának többéves, kitartó oroszországi kutatásai ellenére sem sikerült találnia magyarországi PPV-ket, sőt a magyarországi táborok nagyobb részének még a létezésére sem sikerült adatot találnia. Ezek közé tartozik például a két győri, a budapesti, a váci, a kecskeméti, a mosonmagyaróvári, a rigyáci, a ságodi vagy a salgótarjáni hadifogolytábor, hogy csak néhányat említsek. A szovjet források kutatásánál tapasztalt nehézségeiről maga Varga Éva Mária írja: „A rendelkezésre álló adatok hiányosak, további kutatás szükséges valamennyi tábor beazonosításához.”¹¹¹

Azonban az egyik hadifogolytábor számozása, illetve jelölése kilóg a sorból. A szolnoki hadifogolytábor száma Jászberény polgármesterének egyik körlevele szerint 1872 CZG volt, igaz, ez a láger a dokumentumban mint „helyőrségi fogolytábor” szerepel, ami ismét egy külön kategória.¹¹²

Sőt a számozáson túl, ha egy településen két tábor, illetve táborrészleg volt, akkor ugyanúgy, mint a Szovjetunióban a számot betűvel osztották tovább. Valószínűleg ezért szerepel a sopronkőhidai tábor a Külügyminisztériumhoz írt kérelmekben 1945. nyár végén úgy, hogy Sopronkőhida „A” és Sopronkőhida „B” tábor.¹¹³

¹⁰⁹ Pipa János (sz. 1893) GUPVI-kartonja, azonosító: 1322431 <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2023. 12. 07.)

¹¹⁰ Ficsek Mihály (sz. 1921) GUPVI-kartonja 1278951 azonosítóval. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2023. 12. 07.)

¹¹¹ VARGA 2009. 118.

¹¹² MNL JNSZVL V. 73/b Jászberény város polgármesterének iratai 1695/1945.

¹¹³ Például: MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. Ó. 144.332./7. – 1945. és MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. Ó. 144.325/7. – 1945.

Лагерь № СМЗ-5

Национальность венг. В какой армии противника состоял

1. Фамилия Пипо
 2. Имя Андре 3. Отчество Андре
 4. Год и место рождения 1893
 5. Адрес до призыва
 6. Подданство или гражданство
 7. Партийность 8. Вероисповедание
 9. Образование:
 а) общее
 б) специальное
 в) военное
 10. Профессия

учетное дело №
 Арх. №

11. Призван в армию по мобилизации или поступил добровольно и когда
 12. Род войск
 13. В какой (последней перед пленением) части служил
 14. Чин или звание Солд. 15. Должность
 16. Взят в плен или сдался добровольно (нужное подчеркнуть)
 17. Дата и место пленения
 18. Отметки о движении Легко бегство
Франкфурт-на-Одере
Освобожден
22.08.1945
г.г. 1946 года. Подпись сотрудника, 38-20-141
 заполнявшего карточку

3. illusztráció: A szegedi SZPV 5. számú fogolytáborból 1945. augusztus 22-én a szegedi polgármesternek való átadással szabadon bocsátott Pipa János 1893-ban született honvéd GUPVI-kartonjának A és B oldala. (Forrás: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> Letöltés: 2023. 12. 07.)

E táborok célja és feladata

E táborok célja és feladata a hadifoglyok jól őrizhető helyekre összegyűjtése, számbavétele, őrzése, osztályozása és részben szűrése, valamint továbbszállításra való előkészítése volt mindaddig, amíg felsőbb parancs, valamint vasúti szerelvény nem érkezett egy-egy hadifogoly-kontingens továbbirányítására, vagy pedig egy másik gyűjtőtáborba, vagy valamelyik romániai vagy a szovjetunióbeli átmeneti-elosztó táborok felé. A foglyok osztályozása egyrészt katonai rang szerint történt, vagyis a tiszteket – mielőtt a romániai táborok felé továbbbindították volna, tehát nem biztos, hogy az első gyűjtőtáborban – különválasztották a többi fogolytól. Másrészt a foglyokat egészségi állapotuk alapján osztályozták, illetve válogatták ki, elsősorban abból a célból, hogy az egészségesebbeket küldjék tovább kelet felé az átmeneti táborokba, akiknek a legjobb esélyeik vannak arra, hogy túlélve a hosszú utazás megpróbáltatásait bevonhassák őket a Szovjetunió újjáépítésébe. A foglyokat egyes táborokban még különválasztották nemzetiségük és koruk szerint is. Előfordult, hogy az utóbbira, a kor szerinti elkülönítésre csak a láger várható felszámolása előtt került sor. Ugyanis a hadifogoly-gyűjtőtáborok felszámolása előtt a 18 évnél fiatalabbakat és az 50 évesnél idősebbeket általában szabadon engedték. De erről bővebben majd a „Szabadulás a táborokból” című részben írok.

Azonban e táborok egy része, amelyeket nagyobb vasúti csomópontoknál alakítottak ki, nemcsak gyűjtőtábori, hanem átmeneti-, azaz tranzitlágeri feladatokat is elláttak. Vasúti csomópontban elhelyezkedésükből adódott, hogy ha egy, az országon áthaladó szerelvény foglyairól kiderült, hogy közöttük tömegesen vannak fertőző betegek – többnyire has- vagy flekktífuszosok, vagy vérhasban szenvedők –, akkor a szerelvény utasait leszállították és ezekbe a lágerekbe terelték. Ott fertőtlenítették őket, és a betegeket elkülönítették a láger „kórház” részlegébe, vagy a város egy arra kijelölt kórházába vitték. Így járt Zsakó Andor is, akit a komáromi táborból szállítottak fogolytársaival együtt vasúton Románia felé, amikor vérhasgyanú miatt az egész szerelvényt betolták a ceglédi páncéloslaktanyába, majd átterelték őket a huszárlaktanyába.¹¹⁴

A tranzitlágeri feladatokat is ellátó hadifogoly-gyűjtőtáborok mellett Magyarország a hajmáskéri tábornak volt még egyéb feladata: a hadifogságba esett magyar és német tisztek gyűjtőhelye lett. E szerepet azért osztották rá, mert ez a láger a magyarországiak között elitnek volt nevezhető. Először is azért, mert eleve tábornak készítették. Másodszor, mert a közeli, két túlzsúfolt székesfehé-

¹¹⁴ ZSAKÓ 1994. 3.

vári fogolytábor tehermentesítőjeként ez a láger már nem vált túlzásfoltta, ami a higiénikusabb környezet lehetőségét adva a túlélés esélyeit nagyban növelte. Nyilván ezen okoknál fogva, valamint azért, mert eléggé eldugott helyen, ugyanakkor jó vasúti összeköttetéssel rendelkezett, egyre inkább ide kezdték gyűjteni a tiszteket. Valószínűleg különleges feladatából adódott, hogy Magyarországon ezt a hadifogoly-gyűjtőtábort működtették a szovjetek legtovább.

A hajmáskéri láger e feladatából adódott, hogy a magyarországi hadifogolytáborok közül először innen engedtek szabadon külön tiszti csoportot, 80 főt 1945 októberében. A történet külön érdekessége, hogy a szabadon bocsátott tiszteket nemcsak a magyarországi, hanem a szovjetunióbeli és a romániai táborokból válogatták ki és koncentrálták ide, a hajmáskéri táborba.¹¹⁵ Tehát a tisztek ide koncentrállása, ide szállítása 1945 őszén még a Magyarországtól keletre lévő táborokból is történt. Azonban – fontos itt megjegyezni, hogy – a szovjetunióbeli hadifoglyok hazaszállítására ekkor még másféle tervek léteztek, mint amilyenek megvalósultak. (Például a ceglédi fogolytábort akarták kialakítani a Szovjetunióból hazaérkezők átadás-átvételi helyévé.)

Különleges feladata volt még a salgótarjáni, és a bajai tábornak is. Az előbbi a román hadifogságba került személyek átrevőhelye volt, míg az utóbbi a bolgár fogságba kerülteké, ahogy erről már írtam.

A magyarországi hadifogolytáborok közül még két láger különül el funkciójában, az ágfalvai és a ságodi. E két tábor különlegessége a magyarországi táborokhoz képest, hogy nemcsak férfiakat, hanem egész családokat őriztek benne, mint ahogy az akkori Németország, illetve a mai Ausztria területén létrehozott táboroknál ez igen gyakori volt. Hiszen ezekbe a táborokba főként a Vörös Hadsereg elől elmenekült vagy kitelepített férfiak, nők, gyerekek, sokszor egész családok kerültek, akiket már az országhatáron túlról hajtottak ezekbe a gyűjtőtáborokba. Az Ausztria szovjetek által megszállt övezetéből idehajtott foglyok eddig asszonyostól, gyerekestől lóval vagy lovas kocsival jöhettek. Itt azonban már szétválasztották őket. A feleségüket, a családjukat hazaengedték, a lovaikat elvették, míg a férfiakat – lehetnek bár civilek – már hadifogolyként kezelték.

Ezek a táborok, mivel családokat is őriztek, többször megtévesztették a magyar hatóságokat is. Így történt, hogy 1945. május 29-én a Magyar Államrendőrség Soproni Járási Kapitánysága – az ágfalvai rendőrőrs helyzetjelentésére hivatkozva – felszólította a soproni járás főszolgabíróját, hogy sürgősen távolíttassa el ezeket a menekülteket, mivel ők az „élelmiszerhiány miatt a közellátásra hát-

¹¹⁵ HL HM 41.780/cln. – 1945.

rányos befolyással vannak”.¹¹⁶ Majd június 18-án a járási kapitányság kénytelen volt korrigálni korábbi álláspontját, mert – mint írta – tévesen tájékoztatták, „amennyiben a rendőrőrs a magyar menekült családokat összetévesztette *az oroszok őrizetében lévő [kiemelés tőlem – B. Z.]* egyéb nagyszámú menekültekkel”, akiknek az eltávolítása kívül esik a magyar hivatalos közegek hatókörén.¹¹⁷

A táborok nagysága

Egy-egy tábor nagysága, vagyis a benne őrzött foglyok létszáma és összetétele folyamatosan, sokszor naponta változott. Mégis a kialakítást közvetlenül követő és a megszüntetést közvetlenül megelőző időszakok kivételével minden tábornál kialakult egy folyamatosan, hosszabb időn keresztül fennálló átlagos vagy úgy is nevezhetnénk: telítettségi létszám. Ezt a létszámot tekintjük a tábor nagyságának, ami igen különböző volt. Az 1000 fő körülitől – ilyen volt például az alsózsolcai és az edelényi – a 70-80 ezer körüli létszámúig terjedtek, mint például a ceglédi, a székesfehérvári vagy a győri tábor, amelyek két táborrészlegből álltak. A gyűjtőtáborok átlagos létszáma 8-15 ezer fő között mozgott.

A legnagyobb magyarországi foglykoncentráció Cegléden jött létre. A visszaemlékezéseken túl ezt erősíti meg a Honvédelmi Minisztérium Békeelőkészítő Csoportjának „Adatok a hadifoglyok körülbelüli létszámáról” című 1946-ban készített összefoglaló jelentése is, amely szerint „1945 május hóban a ceglédi foglytáborban 130 000 fő tartózkodott”.¹¹⁸ E hihetetlennek tűnő magas szám megértéséhez két fontos tényezőt is figyelembe kell venni. Először is, a ceglédi foglytáborként említett – a szovjet dokumentumok szerinti 34. számú front melletti átvevő-továbbító – tábor tulajdonképpen két tábor fed: a páncélos és a huszár laktanyából kialakított táborokat, illetve táborrészlegeket. Itt fontos megemlíteni, hogy a korabeli magyar dokumentumokban is Cegléden hol egy, hol pedig két táborról írnak. E kettős értelmezésnek egyszerű az oka. A külső szemlélő Cegléden két egymáshoz viszonylag közel fekvő hadifoglytábort látott, ugyanakkor e két „tábor” valójában egy hadifoglytábor két lágerrésze volt. Egy parancsnokság alá tartozott a két hadifoglytábor/részleg.

Másodszor, Cegléd közlekedésföldrajzi helyzetéből adódóan a kelet felé menő vasútvonalak egyik legfontosabb csomópontja volt. Ezért az itteni foglytábor-

¹¹⁶ MNL GyMSMSL XXI. 21. Sopron járás főjegyzőjének iratai 224./1945.

¹¹⁷ MNL GyMSMSL XXI. 21. Sopron járás főjegyzőjének iratai 224./1945.

¹¹⁸ HL Béc. cs. i. A/I. 94/4766.

nak volt az egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb az átmenő forgalma, vagyis ez a lágér gyűjtőtábori funkciói mellett igen jelentős tranzittábori feladatokat is ellátott. Hiszen innentől vált ketté a vasútvonal az északkeleti, Máramarosszigeten keresztül vezető és a délkeleti, Foksányon keresztül vezető útvonalra. A székesfehérvári hadifogolytábor is két, szintén mintegy 40 ezer fős táborrészlegből állt, a Szent György kórháziból és a légvédelmi tüzer laktanyáiból, amelyek túlsúlyfoltosságának a csökkentésére Hajmáskéren 1945. május második felében létrehoztak egy 15 ezer fős hadifogoly-gyűjtőtábort, amelyet az új Magyar Honvédség egyik utász századának kellett szögesdrótkerítéssel körülkerítenie.¹¹⁹

Ugyancsak a már említett békeelőkészítői iratban szerepel, hogy „ebben az időben [azaz májusban – B.Z.] mintegy 10, 20 ezer főnél nagyobb létszámot számláló fogolytábor lehetett Magyarország területén.”¹²⁰ Az eddigi kutatásaim alapján a következő táborok, illetve – a Békeelőkészítő csoport fogalomhasználatára szerint – települések tartoztak ide: Baja, Budapest, Cegléd, Győr, Intapuszta-Mesteri, Jánosháza, Kiskunfélegyháza, Sopronkőhida, Szeged, Székesfehérvár. Ebbe a 10 lágérbe azonban már nem számították bele a nagyságrendileg ide tartozó, de már május előtt megszűnt gödöllői és a debreceni tábort, valamint a jászberényit, mivel annak egyik részlege március közepén megszűnt. Ugyanakkor a gyűjtőtáborok átlagos létszáma 8-15 ezer fő között mozgott.

E táborok működési ideje

A táborok természetesen addig funkcionáltak, amíg szükség volt rájuk. Ez természetesen a felsőbb parancsokon túl, alapvetően a vasúti szállítási lehetőségektől – kellő mennyiségű vasúti szerelvény rendelkezésre állásától, illetve a vasútvonalak leterheltségétől – függött. Általában a kisebb vagy kevésbé jó közlekedésföldrajzi helyzetű, vasúti összeköttetéssel egyáltalán nem, vagy csak a háborús pusztítások miatt, időlegesen nem rendelkező táborok működtek a legrövidebb ideig, 2,5-4 hónapig, mint például az edelényi, a sajóecsegi, a szirmabesenyői, az alsó- és felsőszolcai, ágfalvalvai, ságodi, csepregi, sorokpolányi, sopronhorpácsi. Közülük is a legrövidebb ideig, mindössze 2,5 hónapig működő tábor a legutolsóként, a Sopron környéki táborok tehermentesítésére megnyíló sopronhorpácsi volt. Ezzel szemben a román őrizetű lágerek egységesen 3,5-4 hónapon keresztül működtek. Természetesen a fogolytáborok működési idejét azok létrehozásának az

¹¹⁹ HL HM 188./Bk. – 1945.

¹²⁰ HL Béc. cs. i. A/I. 94/4766.

időpontja is befolyásolta, hiszen a háború végéhez közelebbi időpontban létrejött lágereknek már eleve rövidebb működési időre volt lehetőségük, kivéve, ha a felsőbb elhatározás másként döntött. A nagyobb, illetve a tranzit vagy más egyéb feladatot is ellátó táborok hosszabb ideig fennálltak. A fenti két megállapításból adódóan a gyűjtőtábori mellett egyéb feladatokat is ellátó lágerek közül azok, amelyek később alakultak, mint a budapesti, a székesfehérvári vagy a hajmáskéri csak mintegy fél évig funkcionáltak. Ellenben azok, amelyek már korábban létrejöttek, mint a bajai és a szegedi – bár utóbbi átköltözéssel, két különböző helyen – már 9-12 hónapon keresztül is működtek. A trianoni Magyarország területén a leghosszabb ideig – másfél éven keresztül – és a legtovább, egészen 1946 nyaráig létezett Cegléden (hadi)fogolytábor, igaz a végén már csak a huszár laktanyában.¹²¹ A revidált Magyarország területén, sőt az egész Kárpát-medencében a legtovább a máramaroszigeti FPPL 36. számú láger funkcionált, egészen 1956 decemberéig, de 1945 végétől már a hazatérők átmeneti-closztó szűrőtáborra volt és 1950. január 1-jétől már 304.számú repatriációs tábornak nevezték.¹²² (4. illusztráció)

A FOGLYOKRÓL

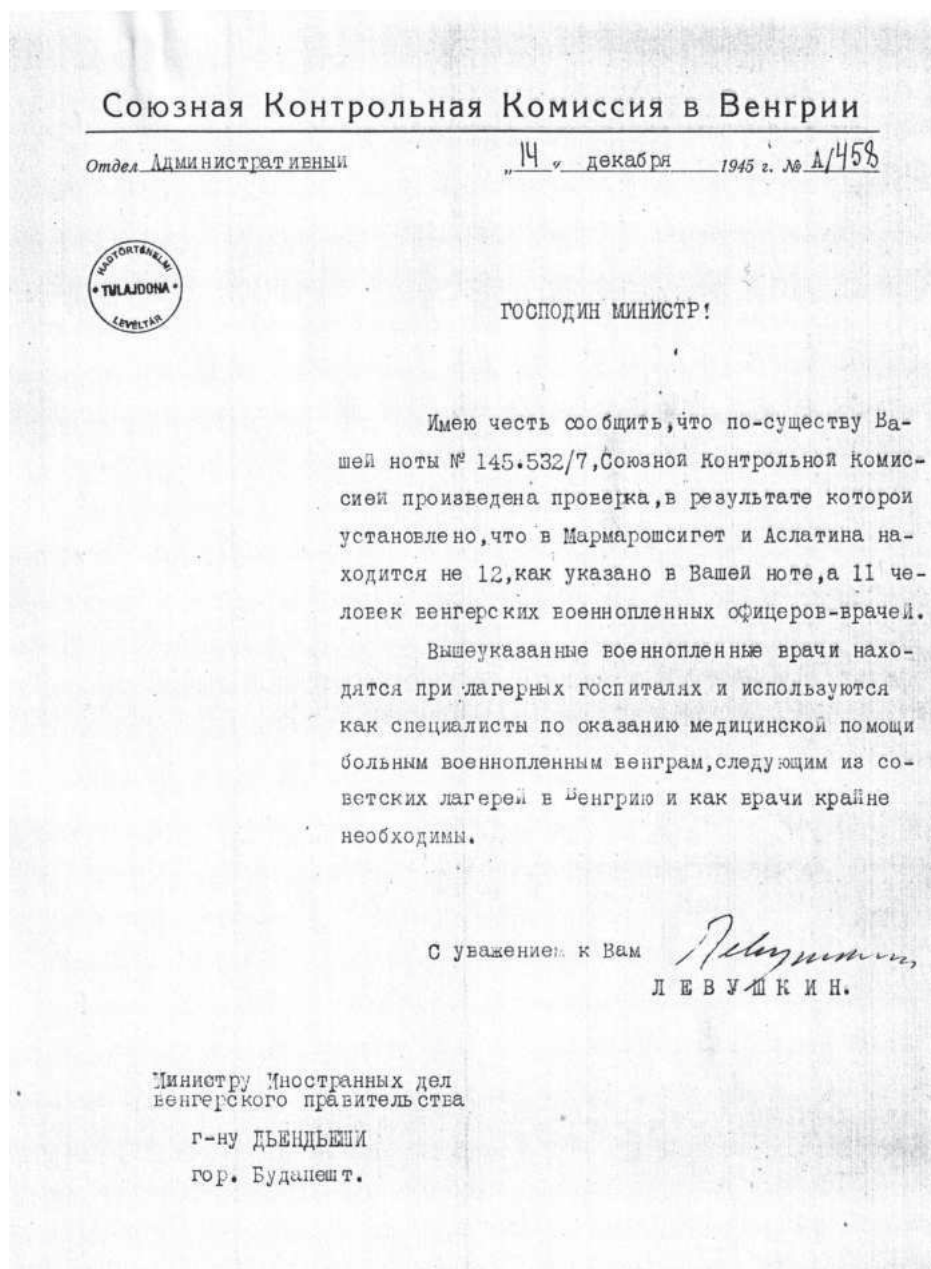
A fogságba eséstől a gyűjtőtáborig

A foglyokat a fogságba esés helyétől „Po pjáty!” kiáltások után, ötös sorokból álló menetoszlopokban, általában 1-3, de igen sok esetben 4-5 vagy még ennél is több napon keresztül hajtották a frontvonal mögött többnyire 50 km-re, vagy a távolabb lévő gyűjtőtáborokig. A gyalogmenet meghosszabbodása legtöbbször a közeli gyűjtőtáborok gyors megteltéből, vagy az ott elhatalmasodó járványokból adódott, míg máskor az ellenséges csapatok ellentámadása, a változó parancsok, a foglykísérők tájékozódási hibái vagy a háborús útviszonyok voltak az okai.

A hosszú, átlagosan 50, de esetenként 180 km-nél is hosszabb gyalogúton (például a Budapest-Sóskút-Tetétlenpuszta-Kalocsa-Baja útvonalon) a foglyok élelmezése egyáltalán nem volt megoldott, teljesen az őrsemélyezettől függött. A legtöbb esetben napokig nem gondoskodtak az ellátásukról. Ez részben az ellenségnek szóló megtorlásból, részben kényelemből, illetve a szökésektől való félelemből fakadt. Utóbbi magyarázatául: ha az útba eső települések polgárai se-

¹²¹ BOGNÁR-JÓJÁRT-REZNÁK 2017. 43–45.

¹²² <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2023.12. 07.)

4. illusztráció: A Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság válasza a magyar külügyminiszter hadifogoly kiszabadítási kérésére, amelyben Ljevuskin vezérőrnagy közli, hogy az aknaszlatinai és a máramarosszigeti hadifogolytáborban csak 11 magyar fogoly orvos van, akik a hazatérő honfitársaiknak nyújtanak orvosi segítséget, ezért nélkülözhetetlenek ott.
(Forrás: MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 145.532/7. – 1945)

gíthettek az élelmezésben, a helybelieknek a fogolycsoportokkal való személyes érintkezése alkalmával többször előfordult szökés. Ezen túlmenően a kiéhezett, legyengült fogoly sikeres szökésének esélyei sokkal kisebbek! Ételhez ezért a legtöbbször csak úgy jutottak, hogy útközben az érintett települések lakói kerítéseik mögül dobálták a menetelő foglyok közé a becsomagolt élelmet, mivel tilos volt őket megközelíteni. Akik mégis megtették, azokat riasztó lövésekkel, vagy puskatussal bírták távozásra. Vízhöz sokszor csak az útmenti pocsolyákból, a keréknyomokban vagy a lovak patáinak a nyomában összegyűlt vízből jutottak.

Szökés esetén az örök felszólítás nélkül használták fegyvereiket. Akik rosszul lettek, vagy nem bírták a menetelést, azokkal a fogolycsoport elvonulása után egy hátramaradt őr végzett és belökte őket az útmenti árokba. A hiányzó foglyokat az örök az éppen arra haladókkal vagy a közelben lévőkkel pótolta.¹²³

A gyűjtőtáborokig vezető út különösen télvíz idején a $-10 - -15^{\circ}\text{C}$ fokos hidegben állította nagy megpróbáltatás elé a foglyokat, főként a civileket, akiket sokszor csak kiskabátban hurcoltak el lakásukból, munkahelyükről vagy az óvóhelyről. A hideg főleg éjszakánként volt olyannyira elviselhetetlen, hogy a legtöbben nem, vagy csak alig tudtak aludni. Szálláshelyük sokszor a hómezőn, a szabad ég alatt, esetleg istállókban vagy valamilyen fűtetlen kőépületben volt. A $-20 - -25^{\circ}\text{C}$ fokos éjszakák után a fogolycsoportokból egy-két ember már nem ébredt fel.

Útközben szélpostával értesítették hozzátartozóikat elhurcolásuk útvonalaról. Azaz a foglyok kis papírfecnikre ráírták nevüket és címüket, valamint azt, hogy merre viszik őket, illetve, hogy milyen településeken mikor mentek keresztül. Ezeket ismeretlen, arra járó emberek – viszonzást nem várva – el is juttatták a megadott címekre, ami szép példája a magyar emberek együttérző segítségnyújtásának. Ennek volt köszönhető, hogy a (hadi)fogoly-gyűjtőtáborok közelében több száz, vagy több ezer hozzátartozó – leginkább nők, de idős férfiak és serdülő fiúk is – vert tábor, hogy szerettével találkozhasson és neki valamiféle élelmet vagy ruházatot bejuttasson. A hozzátartozók élelmet vagy ruházatot – a táborparancsnokságtól, illetve az öröktől függően – igen ritkán tudtak a táborokba bejuttatni, többnyire némi ellenszolgáltatás árán. Azonban a bejuttatott csomagok is igen sok esetben nem is jutottak el a címzetthez, vagy, ha el is jutottak, akkor többnyire csak több-kevesebb hiánnyal.¹²⁴

¹²³ VHBSZ 421-1993. Balczó István vie. 1.; VHBSZ 111-1992. Vásárhelyi József vie. 30.; VHBSZ 245-1992. ZagJózsef vie. 1.; VHBSZ 33. – 1992. Csánki Gábor tábori lelkész vie. 5.

¹²⁴ HL HM 35.328./eln. – 1945. Közli BOGNÁR 2006. 203–213.

Mivel a két-, háromszoros szögesdrótkerítéssel körülvett fogolytáborokat tilos volt megközelíteni, az információváltást a rabok és a hozzátartozók között többnyire az ún. kőposta látta el. Ez úgy működött, hogy a levélküldő a „levelet”, vagyis az információhordozó papírdarabot egy kőhöz erősítve (a követ a papírba csomagolva) azt áthajította a szögesdrótkerítésen. E mellett esetenként volt lehetőség arra is, hogy azok, akik a táborból munkára – többnyire favágásra, temetni vagy vagonrakodásra – lettek kivíve, személyesen is beszélgethettek szerettükkel, amennyiben az örök ezt – a kellő mennyiségű és minőségű étel és ital (többnyire pálinka) vagy egyéb ellenszolgáltatás ellenében – megengedték.

A táborlakók összetétele

E lágerrek lakóinak többsége magyar volt, főként katona, majd utánuk – természetesen – a németek voltak a legtöbben. Rajtuk kívül még osztrákok, szlovákok, ruszinok, románok, dél-szlávok, olaszok, sőt franciák, lengyelek és egyéb nemzetbeliek is megtalálhatók voltak.¹²⁵ Azonban ezekben a (hadi)fogolytáborokban – mint már említettem – igen sok civil is volt. Természetesen, általában a katona foglyok voltak többségben, de voltak olyan táborok is, amelyekben a civil foglyok. Utóbbira azokon a területeken volt példa, ahol a hadműveletek után a Vörös Hadsereg, illetve az NKVD tömegesen szedte össze és hajtotta fogságba a polgári lakosságot. A legnagyobb ilyen összeszedésre Budapest rendkívüli módon elhúzóódó ostroma miatt került sor, amikor is mintegy 100 ezer civilt vetettek (hadi) fogságba 1944 decembere és 1945 április vége között.¹²⁶ Ennek következtében például a gödöllőiben mindvégig, míg a tetétlenpusztai és a kiskunfélegyházi lágerben egy ideig a civil foglyok voltak többségben. A gödöllői (hadi)fogolytáborról például a következőket olvashatjuk a budapesti svájci követség jelentésében „Gödöllő közelében nagy koncentrációs tábor létesült, ahol mintegy 40 ezer internáltat őriznek és onnan ismeretlen céllal kelet felé deportálják őket”¹²⁷ A visszaemlékezésekben – köztük Kovács Imréében és Kosáry Domokoséban – is egybehangzóan 35–40 ezer fős létszámot említenek, akik „zömében civilek” voltak, s csak körülbelül 15–20%-uk volt katona.¹²⁸

¹²⁵ A más nemzetbeli foglyokról bővebben lásd BOGNÁR 2017b. 198–203.

¹²⁶ A budapesti és környékbeli lakosság tömeges elhurcolásának okairól és mértékéről lásd BOGNÁR 2000. 77–87.

¹²⁷ MONTGOMERY 1993. 205.

¹²⁸ Interjú Dr. Kosáry Domokos egykori civil „hadifogollyal”, a Magyar Tudományos Akadémia egykori elnökével. Budapest, 2003. A hangfelvétel a szerző tulajdona.; KOVÁCS 1990.

Ezekon kívül a budapesti csata kapcsán még a fővárosi Ferenc József lovassági laktanyában, a két ceglédi, a két jászberényi, valamint a bajai hadifogoly-gyűjtőtáborba került több tízezer civil „hadifogoly.” A magyarországi hadifogoly-gyűjtőtáborokról még általánosságban megállapítható, hogy a dunántúli táborokban jóval alacsonyabb volt a polgári foglyok aránya, mint a Dunától keletre lévőekben.

A tábori élet

A táborokban az őrzők katonai rendet alakítottak ki. A táborparancsnokság a foglyok közül kijelölt egy belső táborparancsnokot, aki sok esetben német volt, és mellé ún. policájokat, – a könnyebb kommunikáció miatt – szláv, többnyire ruszin vagy szlovák származású foglyokból válogattak ki, akik a – sok esetben félreértéseket, problémákat, időnként tragédiákat okozó – tolmácsolások mellett a tábor belső rendjének a biztosításával is meg voltak bízva. A korabeli dokumentumokban és a visszaemlékezésekben is sűrűn találkozunk a kutató a ruszin tolmácsok, illetve policájok kegyetlenkedéseivel. A pécsi főispáni hivatalban 1945. február 13-án készült egyik jegyzőkönyvben például a következőket olvashatjuk: „Már az első éjszaka előfordult, hogy a foglyok között levő különféle katonákat, németeket, magyarokat a [bajai – B.Z.] foglyótáborban működő ruszin tolmácsok, akik maguk is foglyok voltak, az udvaron sorakoztatták és közben mindenféle módon kegyetlenkedtek velük. Pl: kértek az egyik helyről 20 embert és mivel azok nem jelentek meg kellő gyorsasággal, az egész katonaságot az udvarra hajtották és ennek során botokkal, derékszíjakkal verték őket. [...] a foglyoktól mindent elvettek, ami nekik megtetszett, pénz, ékszert, ruhát, cipőt, órát, stb.”¹²⁹ Az utóbbi volt az ún. „zabralás”. Ez úgy zajlott le, hogy a kiválasztott fogolycsoportnak a földre leterített pokrócára, zubbonyára vagy kabátjára kellett kiraknia minden nála lévő tárgyat, amelyek közül, ami megtetszett a policájoknak vagy a szovjet öröknek azt elvették. A policájokon kívül még konyhásokat, valamint helyenként fertőtlenítősöket, egészségügyi munkásokat és borbélyokat emeltek ki. Nekik a megbízatásuk folytán kedvezőbb életkörülményeik voltak a táborokban; külön kényelmesebben kialakított szállás és bővebb étellemezés. Ezért nekik – a többiekkel ellentétben – a személyi adataikat is

191.; VHBSZ 331–1992. Hrdlicska István vie. 2.; VHBSZ 421–1993. Balczó István vie. 3.; VHBSZ 325–1992. Balogh József vie. 4.; VHBSZ 423–1993. Csernai Sándor vie. 3.

¹²⁹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.168. – 1945.

felvették. A jobb ellátás, a nyelvtudásuk, az őrséggel kialakult kapcsolatuk révén nagyobb szökési esélyeik voltak, amivel sokszor éltek is. A raboknak – a könnyebb létszámmellenőrzés és az étkeztetés megkönnyítése miatt – 10 főként rajokba, 100 főként századokba, majd ezredbe kellett összeállniuk, és választaniuk kellett maguk közül parancsnokokat, akiknek a nevét felírták.

A foglyoknak a napok nagy részét – sokszor hidegben, esőben, fagyban – a láger udvarán való ácsorgással kellett eltölteniük, aminek két fő oka volt. Egyrészt, az élelem osztásnál kellett sorba állni, ha a fogoly valamiféle meleg löttyhöz akart jutni. Másrészt pedig a gyakori létszámmellenőrzések miatt kellett állniuk, amelyeket addig folytattak, míg kétszer egymás után a létszám nem stimmelt. Ezért órákat, sokszor fél napokat kellett ácsorogva eltölteniük a raboknak.

Az elhelyezés

A hadifogoly-gyűjtőtáborokban siralmasak voltak a körülmények. Általános volt a túlszűfoltóság. Például a 700 főre tervezett sopronkőhidai fegyházból kialakított, kibővített lágerben 33 ezer, míg a 600 főre tervezett Csillagbörtönben 12 ezer hadifoglyot őriztek – olvashatjuk utóbbiról a visszaemlékezéseken túl dr. Makara György járványügyi kormánybiztos jelentésében és az 5. Honvéd Kerület parancsnokának az egyik levelében is.¹³⁰ Gödöllőn – az egyik foglyot idézve: „Egy talpalatnyi hálóhelyért a foglyok között állandó, gyakran tetleges harcok folytak.”¹³¹ Ugyancsak erről a táborról egy másik hadifogoly a következőképpen ír: „A gimnázium épülete túlszűfolt volt, időnként tudtunk csak besurranni a folyosóra kissé átmelegedni.”¹³² 1945. február közepén a bajai lágerben „olyan nagy volt a fogolylétszám, hogy zömmel az udvarban, a szabad ég alatt, ketten-ketten összefonódva virrasztottuk át az éjszakát” – írja Zag József hadifogoly visszaemlékezésében.¹³³ Nem csoda, ha gyorsan terjedt a tífusz és a vérhas, melyek következtében tömegével haltak meg az emberek.

A gyűjtőtáborokban, aki fedél alá jutott, az is csak fűtetlen helyiségekben, általában a puszta padlón, vagy istállóban, de volt, ahol már 2-3, sőt 5 emeletes, faltól-falig épített fa priccseken hajthatta álomra a fejét. Már amennyire ezt a vérszívó élszöködők, a tetvek és a poloskák megengedték, amikkel aki fogoly lett, az hamar megismerkedett.

¹³⁰ KARSAI-SOMLYAI 1970. 465.

¹³¹ VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie. 2.

¹³² VHBSZ 421. – 1993. Balczó István vie. 2.

¹³³ VHBSZ 245. – 1992. Zag József vie. 1.

Az élelmezés

A foglyotáborokat élelemmel a helyi településeknek kellett ellátniuk, ami a háborús pusztítások következtében óriási terheket rótt a helybeli lakosságra, különösen a nem mezőgazdasági jellegű települések lakóira. Salgótarjánnak még a 1500 fős foglyotábor élelmezése, és az ezzel együttjáró szállítóeszköz igénybevétele olyan komoly gondot okozott, hogy a város Nemzeti Bizottsága 1945. május 5-én azzal a kéréssel fordult a miniszterelnökhöz, hogy „az illetékes orosz parancsnokságnál szíveskedjék odahatni, hogy a Salgótarjánban lévő 1500 személyt befogadó foglyotábort innen valamelyik alföldi városba elszállítsák.”¹³⁴ De mennyivel nehezebb lehetett azoknak a településeknek, illetve azok lakóinak a helyzete, ahol nem 1500, hanem 20-40 vagy mintegy 80 ezer (hadi)fogoly élelmezését kellett ellátni!? Ugyanakkor a foglyotáborokba juttatott élelem, ahogy egyre több ember kezén ment keresztül, egyre kevesebb lett. A szovjet légerek őrzőinél nem volt ritka jelenség, hogy a foglyoknak szánt élelem egy részét a tábor környékén szeszes italra cserélték.¹³⁵ Így mire a háborús pusztítások miatt már amúgy is szűkös élelem a foglyokhoz érkezett, az már mind mennyiségileg, mind minőségileg olyannyira silány volt, hogy a Külügyminisztérium a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok képviselőinek kérésére 1945. május 16-án ismételt szóbeli jegyzékben kérte a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottságot „... hogy a táborokban a táplálkozás, mely miatt a foglyok nagy része igen erősen szenved, a lehetőség szerint feljavíttassék.”¹³⁶

A táborparancsnokságtól függően naponta egyszer vagy kétszer kaptak meleg levest és 25-40 dkg kenyeret. A foglyok részére olajos vagy benzines hordókban főzték a levest, amely többnyire vízben főtt kukorica, borsó, bab, marharépa, vagy toklászos burizs¹³⁷ volt. A kenyérért a rajparancsnokoknak kellett idejében sorba állni, mert ha nem voltak résen, akkor előfordult, hogy aznap nem jutott már nekik kenyér. Egy-egy rajparancsnok – táboroktól és időszakoktól függően – egy vagy két, fekete, téglalakú kétkilós kenyeret kapott, aminek 10 felé való grammra pontos szétosztását kritikus szemekkel figyelték a rabtársak.

¹³⁴ MNL OL XIX-J-1-k, 69. doboz, 7/b tétel; MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 32.188. – 1945.

¹³⁵ DUPKA–KORSZUN 1997. 62–63.

¹³⁶ MNL OL XIX-J-1-j, KÜM TÜK iratok, 12. doboz, IV-438. tétel; MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 146.282./7. – 1945.

¹³⁷ Burizs = vízben főtt hántolt búza.

Az utcákról összeszedett civilek számára az edények, illetve az evőalkalmatlanságok hiánya okozta a legnagyobb gondot. Így lehetőségeikre és leleményességeikre voltak utalva. Előkerültek a lámpabúrák, virágcserepek, konzervdobozok és egyebek. Volt, hogy 5-10 ember evett egy edényből.

Egészségügyi körülmények, halálozás

A tisztálkodásra szinte alig volt mód. A legtöbb gyűjtőtáborban nemhogy szappan, de még mosakodásra vagy mosásra sem volt víz, sőt még ivóvíz is alig volt. Mivel fehérneműt nem tudtak cserélni – hacsak egy hozzátartozónak nem sikerült bejuttatni – az a szó szoros értelmében „lerohadt” az emberekről. A tetvek és a poloskák elleni védekezés egyedüli érdemleges és a rendszerességtől függően hatékony módszere a legtöbb táborban két részből tevődött össze: a szőrteleltetésből és a fertőtlenítésből. Az előbbi folyamatot Baranyai Béla –, akit 1945. január 24-én egy budapesti utcából civilként vittek el – a gödöllői táborban a következőképpen élte át: „... elterjedt a hír, hogy akinek holnap reggelre kopasz lesz a feje, az reggelit kap. Az udvaron volt egy tekerős birkanyíró gép, ami előtt egy-kettőre hosszú sor verődött össze. A hófúvásban fagyoskodva, toporogva elkezdtek a munkát. Az egyik ember tekerte a gépet, a másik a nyíróval nyírta a kispadon ülő harmadikat. Így váltogatva mindenkinek jutott tekerés, nyírás és kopaszság.”¹³⁸

A ruhák fertőtlenítését fertőtlenítő kazánokkal oldották meg. Ezek csak néhány nagyobb gyűjtőtáborban voltak megtalálhatók. A fertőtlenítés a következőképpen zajlott le: kb. 20-25 fő levetkőzött és ruháikat egy fém fogásra akasztották, amit egy forró kazánban bő fél óráig tartottak. Amíg le nem telt az idő, addig a meztelen foglyoknak a külső, fűtetlen helyiségben kellett várakozniuk. Ezzel a módszerrel sikerült – hacsak egy időre is – az élősködőket kiíratni.

A táborok egy részében idővel valamilyen módon megoldották a hadifoglyok „fürdési” lehetőségét. Korchmáros István rendkívül szemléletesen írja le a ruhák fertőtlenítőbe adását követő eseményeket, a fürdést a Csillagbörtönbeli lágerben: „Ahogy beugrok a fürdő ajtaján érzem, majdnem olyan hideg van bent is, mint az udvaron. Egy hadifogoly borbély nekiesik kosztól összeragadt hajamnak, míg társa a hasam alól és a hónaljamról kaparja le a szőrzetet, szappanozás nélkül. Nemigen jut ideje a borbélynak borotva fenésre, mert már a fürdőben érzem az életlen borotva okozta égető érzést. A két gyorskezü borbély kezéből kikerülve

¹³⁸ VHBSZ 288. – 1992. Baranyai Béla vic. 1.

olyan csupasz lettem, mint a házát vesztett csiga. Most látom, hogy a félhomályos fürdőhelyiség akkora, mint egy nagyobb szoba. [...] Kétoldalt zuhanyrózsák spriccelik a hideg vizet, a fázósan toporgó foglyokra. Koszos és sebes a testünk. Bordánk, hátgerincünk és hegyes csípőcsontunk majd kiszúrja élettelené szürkült, csontjainkra tapadt bőrünket. A borbélyoktól kapott szeletke szappannal óvatosan beoldalazok a hideg víz alá. Egymás hátáról dörzsöljük a kéthónapos koszt. Szinte mállik a bőrünk. Vastag rétegekben sodródik le rólunk a piszok. A szappan csípi a derekamon elvakart, gennyedző tetűcsípéseket. A dörzsöléstől kipirul a bőröm. Beleugrok falmellé állított bakancsomba, és befurakodok az ajtóban szorongó didergők közé. Pár perc múlva a ruhámba szorult forró gőz fedteteti velem a februári hideget. Sietősen megyek a cellánkba, nehogy a fürdőzés miatt lemaradjak a déli ételosztásról.”¹³⁹

Sajnos a lágerekben igen nagy szerep jutott a latrináknak. Ezek egy kb. 8-10 m hosszú, 3-5 m széles és körülbelül ugyanilyen mély árkok voltak, amelyekre keresztbe 30 cm széles deszkákat fektettek. Ezeken egyensúlyozva kellett szükségletüket elvégezniük a foglyoknak. Erre igen gyakran került sor a gyakori fertőzések (a tifusz és a vérhas), az ételek és a víz minősége miatt. Sokak még el sem tudtak időben jutni idáig, sőt nem volt ritka, hogy a legyengült foglyok beleszedültek a fekáliába, s ott lelték halálukat. Mivel nagy forgalmú helyek voltak, sűrűn terjedtek itt az ún. „latrina hírek”, melyekben a legtöbbször hol Szibériáról, hol pedig a közeli szabadulásról volt szó.

A táborok túlzásfoltossága, a gyenge és egyoldalú táplálkozás, az evőalkalmatlanságok hiánya, illetve közös használata és a mostoha higiénés körülmények következtében, a legyengült szervezetű emberek között aratott a halál. Gyorsan terjedt a vérhas és a flekktífusz. Orvosság nem, csak elkülönítés volt. Néhány hadifogolytábor parancsnoka megengedte, hogy a súlyos betegeket kiadják a helyi kórházakba, vagy kórházi célra kialakított egyéb épületekbe, iskolákba, magánházakba, ahol önkéntes vöröskeresztes nővérek, diakonisszák vagy valamelyik egyházi rend apái próbáltak segíteni rajtuk. A foglyok továbbszállításáról, táborban maradásáról, lágerenbelüli elkülönítéséről vagy esetleges hadifogolykórházba adásáról az orvosi „vizsgálatok” alkalmával döntöttek, amelyet Farkas Kálmán, a győri tábor egyik hadifoglya a következőképpen írt le. „Az udvaron teljesen meztelenre vetkőzve vonultunk el 5 férfi orvos előtt, akik kb. 2-2 méterre voltak egymástól. Az első orvostól kapott bumácskát¹⁴⁰ kellett vinni a következőhöz, és mindegyik ráírta a véleményét. Végül egy nő orvos elé kerülve,

¹³⁹ HL Tgy. 3729. Korchmáros 17/2.

¹⁴⁰ Bumácska (= gyomara) papír, hivatalos irat.

ő a bumácskára feljegyzetteket összesítve, egy hatalmas grafitceruzával a mellünkre írta orvosi véleményét 1-2-3-4-5-ös eredménnyel. Mivel az én jobb szemem újonckoromban balesetet szenvedett, 4-es lettem. Megpaskolta fenekemet, mondván: harasó cselovik!”¹⁴¹

Sokan haltak meg a táborokban vagy a különálló hadifogolykórházakban. Az 5. Honvéd Kerület parancsnoka 1945. február 27-én kétségbeesett levélben fordul Vörös János honvédelmi miniszterhez: „...a táborparancsnok újabban nem akarja a csillagbörtönből a betegeket kiengedni, sőt a beteg hadifoglyok részére saját kezelésében akar kórházat berendezni itt Szegeden. A Honvédelmi Miniszter Úr intézkedését legsürgősebben kérem abban az irányban, hogy az orosz parancsnoksággal a hadifoglyok kiadása iránt valami megállapodás létesüljön, mert pár héten belül a hadifoglyok helyzete már nem lesz többé probléma [mert mind meghalnak – B.Z.]. Csontig, bőrig vannak lesóványodva, rongyosak és tetvesek.”¹⁴² A mintegy 20 ezer fős bajai fogolytáborban 1945 január–februárjában naponta 40-50 embert földeltek el jeltelenül, a tábor területén ástott gödörökben.¹⁴³ Míg a nagyobb táborokban 50-60, sőt akár 100 halottat is elföldeltek naponta, többnyire meztelenül, jeltelen tömegsírokban. A legtöbben fertőző betegségekben, tífuszban, vérhasban, tuberkulózisban, valamint disztrófiában, vagyis alultápláltság miatt haltak meg, de voltak, akik megfagytak, öngyilkosok lettek, lelőtték őket vagy balesetben haltak meg.

Az elhalálozásokról pontos számot – szovjet adatok híján – nem lehet tudni. A meghaltakról a foglyoknak nyilvántartást vezetni – már ha egyáltalán volt rá mód – szigorúan tilos volt. Tehát csak becslésekre támaszkodhatunk. Az eddig feltárt halálozási arányok és folyamatok, valamint hadifogolytáborok nagyságának, működési idejének és átmenő-forgalmának figyelembe vételével megállapíthatjuk, hogy több mint 120 ezer főre tehető azoknak a szovjet fogságba került hadifogolynak a száma, akik a magyarországi hadifogoly-gyűjtőtáborokban lettek halálukat, többségük magyar állampolgár volt.

Az idő múlásával, a fogolylétszám csökkenésével lassan javulni kezdtek az életkörülmények, csökkent a zsúfoltság, javultak a higiénés körülmények, szervezettebbé, rendezettebbé váltak a táborok, s csökkent a halálozás.

¹⁴¹ FARKAS 1995. 138–139.

¹⁴² HL HM 20.256./eln. – 1945. → csatolva a 2.092./eln. – 1945. sz-hoz.

¹⁴³ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.186/pol. – 1945.

Szabadulás a táborokból

E szörnyű életkörülményekből való szabadulásnak többféle lehetősége adódott.

1.) Hadifogolytáborokból hadifogoly munkaszolgálatos alakulatokba

A magyarországi (hadi)fogolytáborokból foglyok tömegesen, a leghamarabb 1945 január–februárjában szabadultak, azzal az ígérettel, hogy az új Magyar Honvédség katonáiként harcolhatnak majd a náci Németország ellen. Ez azonban csak a később ilyen ígéretre önként jelentkezőkre volt igaz. Azonban a debreceni, a jászberényi, és a gödöllői hadifogolytáborokban történt első ilyen toborzásoknál felvettek nem az új Magyar Honvédség tagjai, hanem a Vörös Hadsereg őrizetében létrehozott műszakinak nevezett, a valóságban azonban munkaszolgálatos, hadifogoly alakulatokba kerültek az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása után, de annak tudta nélkül. Három ilyen alakulatot hoztak létre. Elsőként 1945. január elején alakították meg az 1. magyar vasútépítő hadosztályt (valójában egy 4 zászlóaljból álló ezredet, amely kiváló munkája elismeréseként – és tegyük hozzá – hatalmas embervesztéséért kapta meg a hadosztály elnevezést), amelyet még 1945. december 27-én kezdtek szervezni a debreceni Pávilon laktanyában lévő fogolytáborban.¹⁴⁴ Másodikként 1945. február 19-én Jászberényben, a méneskari laktanyából kialakított fogolytábor lakóinak töredékéből alakult meg az 1. honvéd „Rózsa Sándor” műszaki és távbeszélő építő zászlóalj. Majd 1945. február 25-én a gödöllői fogolytáborban alakult meg a 3. magyar vasútépítő dandár első három zászlóalja, amelyek közül a III. zászlóaljba ceglédi és debreceni fogolytáborbeliek is bekerültek. Utóbbi zászlóalj személyi állománya még a más fogolytáborbeliekkel való kiegészítések után is 50%-ban polgári egyénekből állt.¹⁴⁵ A dandár IV. és V. zászlóalja később alakult meg a ceglédi (huszár laktanyai) táborban.¹⁴⁶ Ezek az alakulatok – a foglyoknak tett ígéretek ellenére – nem kerültek a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe, hanem a 2. Ukrán Front őrizete alatti magyar hadifogoly-alakulataiként működtek egészen 1945 júniusáig, a Magyar Honvédségnek való átadásukig. A foglyok bár a gyűjtőlágerekből kiszabadultak, mégis továbbra is szovjet katonai őrizet alatt álltak és az ellátásuk sem minden esetben mutatott némi javulást. Majláth Gyula, a 3./III. vasútépítő (vép.) zászlóalj törzsparancsnoka 1945. április 12-én,

¹⁴⁴ KIS 1995a. 13–14.

¹⁴⁵ HL HM 23.480./eln. – 1945.

¹⁴⁶ GELLÉRT 1987. 7–34.

a Honvédelmi Minisztériumhoz eljuttatott panaszos levelében csalódottan írja: „... a zászlóalj, mint Hadifogoly Munkászászlóalj működik, orosz parancsnokság alatt áll [kiemelés tőlem – B. Z.] [...] nem tartozunk a reguláris [magyar – B. Z.] hadsereg állományába. Nem esküdtünk fel, illetményeket nem kaptunk. *Orosz őrség van velünk és hadifogoly-élelmezést kapunk* [kiemelés tőlem – B. Z.]”¹⁴⁷ A legrosszabb helyzete azonban az Északkeleti-Kárpátokba és azon túlra télvíz idején munkára vitt 1. vasútépítő „hadosztálynak” volt. A legtöbb embernek nem volt téli ruházata, sőt az egyik zászlóaljból „60 fő mezítlábas” volt. Elhelyezésük megrongálódott, ajtók, ablakok nélküli, tehát befűthetetlen házakban volt. Az éjjel-nappali, váltott műszakban végeztetett munka ellenére „a norma igen gyengye táplálkozást biztosított és így az a súlyos testi munkát végző honvédeknek elégtelen volt.” – írta zárójelentésében Gyöngyössy Gábor hadosztályparancsnok.¹⁴⁸

Ilyen körülmények között „az emberek úgy hullottak, mint a legyek. Amikor a században nem volt meg a száz ember, mindig a táborokból hozták az utánpótlást. [...] Akikkel 1945. Január 5-én együtt mentünk el Debrecenből, a 100 közül csak heten maradtunk, akik hazajöttünk.” – írta Varga Kálmán visszaemlékezésében.¹⁴⁹ Talán túlzónak tűnik Varga Kálmán 7%-os életbenmaradási – vagy nevezhetnénk – túlélési aránya. Lehet, hogy az is. Igencsak elgondolkodtató azonban az a levéltári dokumentumokon alapuló tény, hogy az 1. vép. „hadosztály” – a munkálatok alatt a halálozások miatt történt folyamatos létszámkiegészítések¹⁵⁰ ellenére is – a januári 3662 fős létszámához¹⁵¹ képest a Magyar Honvédségnek való júniusi átadásakor már csak 2243 fő volt.¹⁵² Vagyis az 1. vép. hadosztálynak öt hónap alatt – a folyamatos létszámfeltöltések figyelembe vétele nélkül is – minimálisan 40%-os embervesztesége volt!

Mindezeket két okból tartottam az indokoltnál talán egy kissé hosszabbnak tűnő részletességgel kifejezni. Először is azért, mert e dokumentumok rendkívül jól érzékeltetik a sztálini totalitáriánus rendszer embertelenségét, másrészt, hogy bebizonyítsam – az eddigi történeti munkákban leírtakkal, illetve sugalltakkal

¹⁴⁷ HL HM 23.480./eln. – 1945.

¹⁴⁸ KIs 1995a. 16–17.

¹⁴⁹ VHBSZ 358. – 1992. Varga Kálmán vie. 1-2.

¹⁵⁰ Az elhalálozások magas számán kívül, azért volt folyamatos létszámfeltöltés, mert „a szovjet tisztok a szabadságukkal, sőt a fejükkal játszottak”, ha nem építették-építették meg a március végi határidőre az Északkeleti-Kárpátokon keresztülvezető, hadászati fontosságú Máramarossziget–Gyelyatin vasútvonalat. KIs 1995a. 17.

¹⁵¹ KIs 1995a. 16.

¹⁵² HL HM 28.344./eln. – 1945.

ellentétben –, hogy a hadifogolytáborokból a szovjetek által szervezett műszaki alakulatokba történő felvétellel való várva-várt, reményteli „szabadulás” igen nagy százalékban nem az életet, hanem a halált hozta el a „szabadultak” számára.¹⁵³

2.) Hadifogolytáborokból az új Magyar Honvédségbe

Szerencsésebbek voltak azok, akiket az új Magyar Honvédség állományába vettek fel 1945. január 20-át, a moszkvai fegyverszüneti egyezmény aláírását követően, a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság engedélyével. Bár a Honvédelmi Minisztériumba több tucat olyan kérelem érkezett, amelyekben az ország különböző részein lévő gyűjtőtáborok lakói felvételüket kéri a demokratikus honvédségbe, Sztálin döntése alapján a SZEB a Magyar Honvédségnek a fegyverszüneti egyezmény 1. pontjának „c” bekezdésében foglalt 8 gyaloghadosztály helyett – csak kettőt engedélyezett felállítani. Így Antonov hadseregtábornoknak, a Vörös Hadsereg vezérkari főnökének direktívája alapján – az első Debrecen körzetében kellett létrehozni hadifogoly önkéntesekből, akiknek 25%-át a szovjetunióbeli, 75%-át pedig a 2., 3. és a 4. Ukrán Front hátszágbeli hadifogolytáboraiban kellett toborozni.¹⁵⁴ Így a február 3-ra kiűritett debreceni Pavilon laktanyabeli (hadi)fogolytábor területén felállított gyaloghadosztályba február 7–11. között a gödöllői, a jászberényi és a mezőtúri fogolytáborból összesen 8486 hadifogoly érkezett.¹⁵⁵ A hadosztály – mivel a 6. hadtest területén helyezkedett el – a 6. hadosztály elnevezést kapta.

Másodikként, március végén az 1. (hadrendi számú) gyaloghadosztályt hozták létre a jászberényi méneskar laktanyából kialakított fogolytáborban. Március 22–26. között a 2. Ukrán Front megbízottja 10 503 foglyot – köztük mintegy 1900 főt a Budai Önkéntes Ezredből – bocsátott szabadon a fogolytáborból, azaz adott át a Honvédelmi Minisztérium képviselőjének. A március 24-ig átadott, előre kiválogatott és feljavított élelmezéssel előkészített 8070 főről Szalay Tibor hadosztályparancsnok a következőket írta jelentésében: „Az eddig átadásra került emberanyag 20%-a teljesen törődött. Hadiszolgálatra huzamosabb ideig alkalmatlan. 15% 42 éves és ennél idősebb. 15%-ot tesz ki azok száma, akik katonai kiképzést ezideig egyáltalában nem kaptak, vagy vasút és postához tartoznak.”¹⁵⁶ Ha így festettek a hadiszolgálatra kiválogatottak, akkor elképzelhetjük, hogy milyen arányok vannak a (hadi)fogolytáborokban. Az előbbieken kívül még hatvá-

¹⁵³ Ezekről a „műszaki”, munkaszolgálatos alakulatokról bővebben lásd BOGNÁR 2013. 7–24.

¹⁵⁴ KIs 1995a. 50.

¹⁵⁵ KIs 1995b. 35–38.

¹⁵⁶ HL HM 20.644./eln. – 1945.

nyozottan rosszabb lehetett a helyzet a fogolytáborbeliek között. Még a budapesti Ferenc József laktanyai és a győri Frigyes laktanyai fogolytáborból is szabadultak ilyen módon. Előbbiből a 2. vasút és hídépítő zászlóaljba május 16-án 393 fő,¹⁵⁷ míg Győrből május 17-én a 3. vasút és hídépítő zászlóaljba 286 fő legénység, akik tisztjeiket a budapesti táborból kapták.¹⁵⁸ Ezeken kívül még a bolgár őrizet alatti csertői, csurgói és a pécsi gyűjtőtáborok foglyaiból szervezett 400 fős aknakutató zászlóalj tagjai szabadultak. Ugyanakkor a kiválasztottak, az egy-egy fogolytáborból „kiszabadultak” közül csak az lehetett valamelyik alakulat tagja, vagyis csak az szabadulhatott a hadifogságból, aki az NKVD szűrésén sikeresen átment. Az eredetileg kiválasztottak 1-3%-a akadt fenn az NKVD rostáján.

Szabadulás után ismét hadifogságba

Sajnos a katonai kötelékekbe való felvétel által szabadultak közül is néhányat a szabadságuk, eltávozásuk ideje alatt vagy éppen szolgálat közben ismét fogságba vetettek a szovjetek a náluk lévő orosz-magyar nyelvű igazolvány ellenére is, akik közül csak keveset sikerült kiszabadítani. Utóbbira hadd említsek meg egy esetet. Egy hadifogoly-szállítmányból 8 fogoly megszökött. A szállítmányparancsnok, amikor a szolnoki állomáson ezt megtudta, az ott állomásozó magyar vasútépítő század 8 emberét elfogta és a szököttek helyett a szállítmányba tette. Erre a század parancsnoka eljár az állomásparancsnoknál és a helyi SZEK-nél, akik a szükséges lépéseket az elfogottak szabadon bocsátása érdekében megtették. A szállítmányparancsnok számára ez igen kellemetlen következményekkel járhatott, mert bosszúból „este a vasútépítő század parancsnokát – aki feleségével együtt az utcán ment – megleste és katonákkal egy házba hurcoltatta, ahol úgy őt, mint feleségét súlyosan véresre verték.”¹⁵⁹

3.) *Életkor és rossz egészségi állapot alapján*

A szabadulás másik formája az életkorhoz, illetve az egészségi állapothoz kötődött. Az első ilyen típusú, ismert szabadon bocsátás 1945. február 7-én történt a ceglédi fogolytáborból, ahonnan 106 fő 18 év alatti és 50 év feletti foglyot engedtek el.¹⁶⁰ A többséget júniustól kezdték szabadon bocsátani. Természetesen a kormeghatározás az akkori helyzetben ránézés, illetve bemondás alapján

¹⁵⁷ HL HM 27.300./eln. – 1945.

¹⁵⁸ HL HM 25.430./eln. – 1945.

¹⁵⁹ HL HM 36.311./eln. – 1945.

¹⁶⁰ MNL PVL XXII. 3. B. Cegléd Megyei Város Polgármesteri Hivatalának iratai 1559./1945.

történt. Rajtuk kívül még az erősen leromlott állapotú, az 1-5-ig történt egészségügyi osztályzáson 4-es vagy 5-ös osztályzást kapottakat engedték szabadon.¹⁶¹ Egy-egy ilyen alkalomkor volt, hogy csak 50-150,¹⁶² míg máskor 2-3000 foglyot engedtek szabadon, mint például július utolsó napjaiban a sopronhorpácsi táborból.¹⁶³ Így például a peresztegi és a jánosházai táborból július 23. és 31. között mintegy 4000-4000 embert engedtek szabadon.¹⁶⁴ A szabadon bocsátottak azonban 1945. október végéig – a szovjet szervezésű műszaki alakulatokba és a demokratikus honvédségbe felvetteken kívül, valamint egy-két kivételtől eltekintve – csak polgári személyek vagy legénységi állományúak lehettek. Tiszteket először 1945. október 30-án engedtek szabadon ünnepélyes keretek között a hajmáskéri táborból.¹⁶⁵ Ők egy külön, 80 fős kontingenst alkottak, akiket nemcsak a magyarországi, hanem a szovjetunióbeli és a romániai táborokból válogattak ki és koncentráltak a hajmáskéri táborba. Lényeges itt még megjegyezni, hogy a szabadon bocsátott tisztek túlnyomó többsége tartalékos állományú volt.¹⁶⁶ Az ilyen módon szabadultak száma 30-50 ezer főre tehető.

4.) Sikeres kiszabadítások

Igen ritkának számított a szabadulásnak az a formája, amikor valamelyik kormány szerv, vagy a Magyar Kommunista Párt kérelme alapján szabadultak ki egyes személyek, többnyire politikusok, kommunista párttagok, tudósok vagy egyes csoportok, például zsidó származású deportáltak, vasutasok, bányászok vagy a parlamenti őrség tagjai.¹⁶⁷ Így például a hajmáskéri táborból június 24-én 137 magyar állampolgárságú, majd az ígéret szerint a későbbi napokban „mintegy 60-70 fő jugoszláv, csehszlovák és román állampolgárságú”, de magyar

¹⁶¹ MNL OL XIX-J-1-j, KÜM TÜK iratok, 21. doboz, 145-420/7.-1945. (A VKM 51.957/X.-1945.sz. ügyiratának D melléklete.)

¹⁶² Például Szegeden a repülőtéri táborból június 5-én 96 ember (HL HM 35.796./eln. – 1945.), a ceglédi táborból 1945. augusztus 13-án 125, 26-án 118 legénységi állományú személy szabadult (HL HM 35.315. és 36.311./eln. – 1945.)

¹⁶³ HL HM 33.789./eln. – 1945.

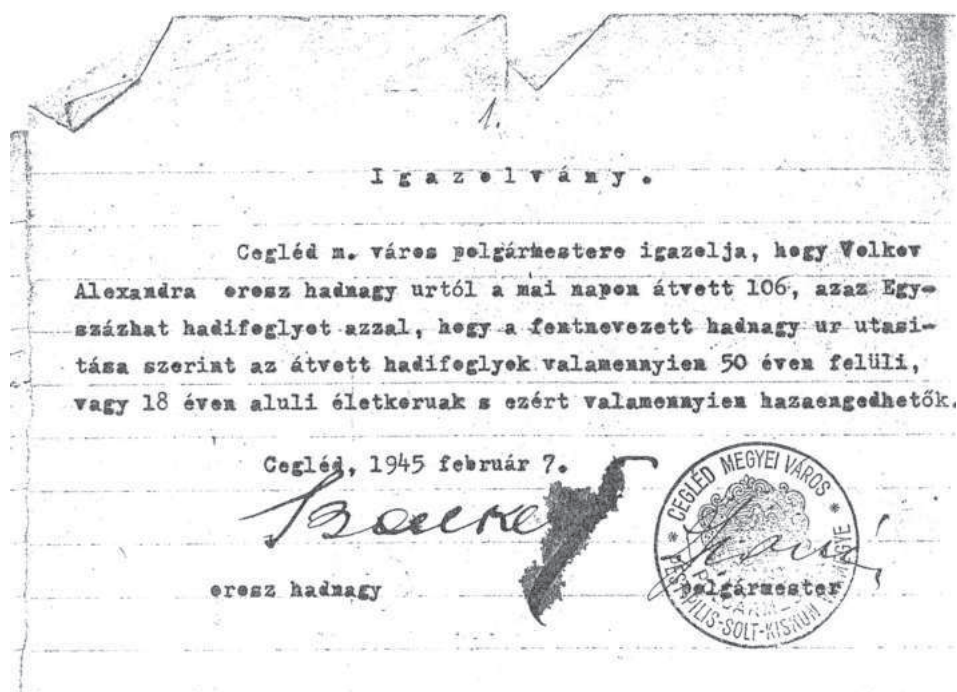
¹⁶⁴ HL HM 33.789./eln. – 1945.

¹⁶⁵ A Szovjetunióból egy-két transzporttal már korábban is érkeztek haza tisztek, de röviddel ezután „...ezek kiengedését beszüntették, sőt a visszahozottakat is benn tartották. (ti. a szegedi hadifogolytáborban – B.Z.) Sorsuk még nincs tisztázva, központi intézkedés erre nem világos és nem érkezett újabb.” – írta augusztus 31-i, 19. számú helyzetjelentésében Cséffalvai István őrnagy. (HL HM 36.311. – 1945. eln.)

¹⁶⁶ HL HM 41.780./eln. – 1945.

¹⁶⁷ HL HM 36.304./eln. – 1945.

anyanyelvű zsidó származású deportáltat engedtek szabadon.¹⁶⁸ Egy-egy személy ilyen módon való kiszabadítására már csak azért is nagyon kicsi volt az esély, mert ezekben a lágerekben, a foglyokról – néhány kivételtől eltekintve – nem vezettek névszerinti, csak számszerinti nyilvántartást. A foglyok, kevés kivételtől eltekintve még lehetőséget sem kaptak a kihallgatásra, vagyis arra, hogy a táborparancsnokság valamelyik tisztje előtt kifejtthesse ártatlanságát, civil kilétét, antifasiszta ellenálló múltját, zsidó deportálásból történt szabadulását stb. Az ilyen szabadulásoknál a (hadi)foglyok tartózkodási helyét – ritka kivételtől eltekintve – a hozzátartozók adták meg a „szél-”, valamint a „kőposta” segítségével.

5. illusztráció: A magyarországi fogolytáborból legelsőként, a ceglédi lágerből 1945. február 7-én történt szabadon bocsátásról fennmaradt elismervény, „igazolvány”.
(Forrás: MNL PVL XXII. 3. B. 1559./1945.)

¹⁶⁸ HL HM 28.936./eln. – 1945.

5.) Szökés

A szabadulás legkritkább formája a szökés volt. A leggyakrabban a fogolytáborokból munkára kimenők között fordult elő. Egy-egy alkalommal általában csak néhány főnek sikerült megszöknie. De 50-100 fős csoportok szökésére is volt példa. A peresztegi¹⁶⁹ tábor udvarán például kibontották a csatornanyílást és 70 fő kísérelte meg a szökést, akik közül két főt lelőttek. A többi 68 főnek sikerült megszöknie.¹⁷⁰ A sikeres szökések után a hiányzó fogolymennyiséget a környező lakosság köréből pótolták. Hiszen az őrzők számára a legfontosabb alapszabály volt, hogy a létszámnak stimmelnie kell. Ha azonban a szökött fogolynak a táborban volt valamilyen funkciója – aminek általában a szökési lehetőségét is köszönhatték –, akkor rendkívül nehezen boldogulhatott a későbbiek során, mivel a nevét a táborban felírták és ilyenkor az NKVD, hogy tekintélyét megőrizze, hajsztát indított ellenük, amelyhez sajnos a magyar hatóságok is segítséget nyújtottak. A magyar hatóságok az általuk elfogott szökevényeket hol kiadták az NKVD-nek, hol pedig „a szovjet katonai hatóságok utasítászerű kívánságára járt el és lefolytatta a rögtönítélő eljárást.”¹⁷¹ Ez a szovjet őrizet alatti hadifogoly műszaki, munkaszolgálatos alakulatok esetében a kivégzést jelentette.¹⁷²

A szabadulásnak volt egy az előbbinél kevésbé kockázatos, de mégsem rizikómentes módja, amely szintén nem hozott tömeges szabadulásokat. Ez a következőként zajlott le. A hadifogoly-gyűjtőtáborok közelében élő egyes emberek, az ún. „hadifogolyszabadítók” – akikre a későbbiekben még visszatérek – 100 ezer pengő, vagy annak megfelelő élelmiszer vagy egyéb érték ellenében, egy-egy örrel összejátszva (leginkább a munkára kimenők közül) megszöktették a foglyot. Majd „az ő, hogy a létszám meglegyen, a megszöktetett ember helyett egy ártatlant fog meg.”¹⁷³

6.) Szabadulás a táborok felszámolásakor, valamint az Állami Honvédelmi Bizottság határozata alapján

A magyarországi fogolytáborokból való szabadulás utolsó lehetősége a táborok felszámolásakor, illetve az Állami Honvédelmi Bizottság határozata alapján következett el. Az európai háború befejezése után 3 hónappal – az ősz, a rosszabbodó időjárás és az ezzel együtt rosszabbodó szállítási körülmények közeledté-

¹⁶⁹ Ma Sopronpereszteg.

¹⁷⁰ HL HM 33.789./eln. – 1945.

¹⁷¹ HL HM 22.857./eln. – 1945.

¹⁷² HL HM 22.857./eln. – 1945.

¹⁷³ HL HM 35.328./eln. – 1945. Közli Bognár 2006. 203–213.

vel, és nem utolsó sorban a Szovjetunió által elfoglalt, hatalmi érdekszférájában lévő államokban élesedő politikai harc, valamint az egyes államokban közeledő választásokra való tekintettel – Sztálin, az Állami Honvédelmi Bizottság elnökeként 1945. augusztus 13-án az ÁHB 9843. számú szigorúan titkos határozatával utasítást adott arra, hogy a Szovjetunióban és a volt fronterületeken őrzött hadifoglyok közül „összesen 708 000 főnyi – közöttük 150 000 magyar – közkatoná és altiszti állományú hadifoglyot” bocsássanak szabadon. A kormányhatározatként érkező utasítást október 15-ig kellett végrehajtani.¹⁷⁴ Így augusztus közepétől megindult a gyűjtőtáborok felszámolása. Ilyenkor a visszamaradt betegeket, öregeket, valamint a tábor működtetésében közreműködők közül egyeseket a tábor megszüntetésével együtt szabadon bocsátottak, ami egy-egy alkalommal a választások előtt álló országban a propagandacélok miatt nagy ünnepség keretében, újságírók jelenlétében zajlott le. „Feloszlatják az alsópatyi fogolytábort. 2800 hadifogoly hazaérkezett Budapestre” – adta hírül a Világ.¹⁷⁵ „6000 hadifogoly tér haza Székesfehérvárról, 3000 Bajáról és 3500 Szegedről” – írta a Szabad Nép.¹⁷⁶ A sort még hosszan sorolhatnánk. Azonban összegezve a rendelkezésre álló adatokat megállapítható, hogy a táborfelszámolások alkalmával ismét mintegy 40-50 ezer fogoly szabadult.

Ugyanakkor a szabadon bocsátásoknál komoly problémaként jelentkezett az állampolgárság kérdése. Ugyanis, ha valaki a fegyverszüneti egyezmény alapján valamelyik szomszédos állam polgára volt – még ha magyar anyanyelvű is volt –, akkor azokat Magyarországon (néhány kivételtől eltekintve) nem bocsátották szabadon, hanem tovább szállították őket a Szovjetunió felé és a legtöbbször ott is kötöttek ki, ahelyett mondjuk, ha az illető erdélyi volt, akkor Romániában kiemelték volna és a helyi román hatóságoknak átadták volna. Hiszen ott és akkor ki tudhatta és egyáltalán kit érdekelt – az illető foglyon kívül –, hogy őt már Magyarországon a szabadon bocsátandók közé kiemelték.

Ennél is komolyabb problémát okozott az elcsatolt területeken születettek, de az I. világháború után, a trianoni Magyarországra menekült és itt magyar állampolgárságot nyertek ügye, mivel „a szovjet hatóságok az állampolgárság megállapításánál (több táborban) azt veszik [figyelembe], hogy ki, hol született, így könnyen megesik, hogy magyar állampolgárt idegennek számítanak.” – olvasható az egyik jelentésben.¹⁷⁷

¹⁷⁴ VARGA 2006. 95–96.

¹⁷⁵ Világ, 1945. augusztus 17.

¹⁷⁶ Szabad Nép, 1945. augusztus 23.

¹⁷⁷ HL HM 36.304./eln. – 1945.

7.) „*Hadifogoly szabadítás*”, *mint üzletág*

Mindezek mellett a fogolytáborok környékén a hadifogoly-ügyre alapozva szinte üzletággá fejlődött a „hadifogolyszabadítás”. A bajbajutott emberek és családok nehéz helyzetét zugüggyvédek, tisztviselők, volt vöröskeresztes nővérek, piaci árusok, sőt egyes helyeken parasztasszonyok használták ki saját anyagi hasznukra. Némelyek felhajtókkal dolgoztak, s általában egész irodákat tartottak fenn, ahol az egyes táborokban lévőkről – leginkább a hozzátartozók bemondása alapján – kartotéknyilvántartást vezettek. Lecsukni őket nemigen lehetett, mert általában szabadítási előleget nem vettek fel, csak utólag kellett díjazni őket. A fizetség általában 70-100 ezer pengő, vagy ennek megfelelő élelmiszer, ruha vagy egyéb érték volt. A legtöbbjük módszere a következő volt: a hozzájuk fordulókkal elhittették, hogy vagy magával a táborparancsnokkal, vagy egy meg nem nevezhető tiszttel állnak összeköttetésben. Valójában a legtöbbször csak a táborokban lévő tolmácsokkal (policájokkal) vagy írnokokkal volt kapcsolatuk, – akik többnyire ruszinok voltak, – akik idejében tudatták velük, hogy mikor melyik egészségügyi kategóriában lévők, vagy korosztályúak lesznek szabadon engedve, sőt sok esetben ezek névsorát is eljuttatták hozzájuk. Ekkor a „kiszabadítók” a kartotékok alapján értesítették a hozzátartozókat, s a szabadulás be is következett. Ekkor vették fel a „kiszabadításért” a fizetséget, aminek érdekében pedig semmit sem tettek.¹⁷⁸

Sajnos a magyarországi (hadi)fogoly-gyűjtőtáborokból szabadon bocsátottak számát nem lehet pontosan meghatározni. Bár a hadifoglyok nyilvántartására és gondozására már az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásakor létrehozták a Honvédelmi Minisztériumon belül a Hadifogoly és veszteségi osztályt, azonban ennek működését számos tényező között legfőképpen két dolog akadályozta. Először is a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság nem engedélyezte a számára politikailag nem megbízható, kiskapda vezetésű Honvédelmi Minisztériumnak, hogy a hadifogoly-ügy kezelésére egy országos kiépítettségű szervezetet hozzon létre, mondván, hogy a hadifoglyok átvételével már a (kommunista vezetésű) Belügyminisztérium foglalkozik.¹⁷⁹ A másik gátló tényező pedig a Honvédelmi Minisztérium rendelkezésére álló rendkívül szűkös anyagi keret volt. Nyilvánvalóan az előbbi oknál fogva a Honvédelmi Minisztérium képviselőit a hadifogoly átadásokra sok esetben nemcsak hogy meg sem hívták, de még nem is tájékoztatták. Így a szabadon bocsátások alkalmával a szovjet táborparancsnokok legtöbbször csak a SZEB és a Belügyminisztérium helyi képviselőit,

¹⁷⁸ HL HM 35.328./eln. – 1945. Közli BOGNÁR 2006. 203–213.

¹⁷⁹ HL HM 1790/Bk. szerv. – 1945.; Béc. cs. i. 2. doboz, A/I. 95/6792.

valamint a települések önkormányzati vezetőit, polgármestereit, illetve szerveit, a Nemzeti Bizottságokat hívták meg. Azonban számos olyan eset is előfordult, hogy semmilyen hivatalos szervet sem értesítettek a szabadon bocsátásokról. Ilyenkor „orosz nyelvű íráson kívül, melyben csak az állt, hogy a fogoly illetőségi helyére utazik és fel nem tartóztatható, más okmányt nem adtak ki és így könnyen előfordulhatott, hogy az Ausztriából visszaszállingózó nem kívánatos, vagy éppen veszedelmes elemek illetőségi helyükre visszatérve volt foglyoknak adták ki magukat, azt mondván, hónapokig valamely magyarországi táborban voltak, és az orosz írásukat elvesztették. Megtehették ezt, mert a táborparancsnok nyilvántartásán kívül [a szabadon bocsátásnak – B. Z.] máshol semmi nyoma nem volt és a táborparancsnok nem adott ki másolatot.”¹⁸⁰

Mindezek ellenére a Honvédelmi Minisztérium a Hadifogoly és veszteségi osztály irányítása mellett, a honvédség területi szerveinek, a kerületi és a kiegészítő parancsnokságok, valamint a bevonulási központok segítségével igyekezett – szerény pénzügyi lehetőségeihez képest – minél jobban kivenni a részét a hadifogoly-ügy kezeléséből. Irányítása alatt az ország több közlekedési csomópontján alakultak hadifogoly átvonuló szállások a Magyar Vöröskereszt, a Nemzeti Segély, a Hadifoglyok és Hozzá tartozók Országos Szövetsége, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, a Szociális Misszió Társulat és más társadalmi szervezetek bevonásával; közbenjárt a gyűjtőtáborok hadifoglyai életkörülményeinek a javításáért, szabadulásukért; részt vettek a hadifoglyok átadásain, illetve figyelemmel kísérték azokat stb.

Rajtuk kívül a politikai pártok is igyekeztek bekapcsolódni a hadifogoly-ügybe, s nem pusztán emberbaráti és hazafiúi érzületektől vezérelve, hanem – felismerve az ügy össztársadalmi jelentőségét – politikai tőkét is igyekeztek belőle kovácsolni. Szinte mindegyik párt létrehozta a hadifogoly irodáját, de előnyös helyzeténél fogva a leglátványosabban és a legeredményesebben a Magyar Kommunista Párt foglalkozott a hadifogoly-üggyel. Mindenesetre a meglévő dokumentumok és visszaemlékezések alapján megállapítható, hogy a magyarországi hadifogolytáborokból összesen 120-140 ezer főt engedtek szabadon a szovjet hatóságok.

A táborokban nagy volt a fluktuáció. Naponta több fogolycsoport is érkezett, ugyanakkor naponta küldték tovább őket, vagy egy másik gyűjtőtáborba, vagy pedig bevagonírozva valamelyik romániai átmeneti táborba. A foglyok napokat, heteket, esetleg hónapokat töltöttek el a magyarországi gyűjtőtáborokban, mely

¹⁸⁰ HL HM 35.328./eln. – 1945. Közli Bognár 2006. 203–213.

időszakot sokan nem éltek túl. Sokan több magyarországi lágert is megjártak, mire valamelyik romániai vagy szovjetunióbeli átmeneti tábor felé útnak indították őket.

Akik orvosi vizsgálaton 1-es vagy 2-es osztályozást kaptak, azokat különválasztották és előkészítették a vasúti továbbszállításra. Egy-egy átlagos nagyságú vagonba 40, míg a nagyobbakba 60 embert zsúfoltak be. A hadifogoly szerelvények általában 1500-2000 főt szállítottak. A magyarországi (hadi)fogolytáborok többségét 1945. augusztus végétől, az utolsó hadifogoly-szerelvények Szovjetunió felé történő útnak indításával fokozatosan kezdték felszámolni. A legutolsó (hadi)fogolytábort – amelyből a Szovjetunió felé¹⁸¹ vitték a foglyokat – Cegléden szüntették meg 1946 nyarán.¹⁸² Ugyanakkor kétségtelenül – ahogy erről már írtam – a revideált Magyarország területén, sőt a Kárpát-medencében létrehozott szovjet hadifogolytáborok közül a legtávolabbi, 1956 decemberéig még bizonyosan működött a máramarosszigeti láger, azonban 1945 végétől már nem a kiszállítás, hanem a Szovjetunióból történő hazaszállítás utolsó szovjet, átmeneti-elosztó szűrő táboraként működött. (6. illusztráció)

¹⁸¹ Azért „Szovjetunió felé” és nem a „Szovjetunióba” megfogalmazás szerepel, mert sokakat habár vagonokban kiszállítottak a Szovjetunió felé, de közülük sokan nem érkeztek meg a Szovjetunióba, hanem még előtte a szállítás alatt, vagy az átmeneti-elosztó táborokban – mint például Foksány, Máramarossziget, Râmnicu Sărat, Tecuci – meghaltak, vagy megszöktek vagy szabadon bocsátották őket.

¹⁸² Az átadás-átvételi jegyzőkönyv eredetije sajnos nem lelhető fel a PVL XXII. 3.B polgármesteri iratai között, csak az iktató, illetve a mutató könyvekben lévő bejegyzésekben szerepel, mint 15.461./1946. számú irat, a „Huszár laktanya átadásáról felvett jegyzőkönyv” bejegyzéssel. Azonban szerencsére a nevezett irat hiteles másolata megtalálható: CKM Adattár 2003.517.36. Közli BOGNÁR-JÓJÁRT-REZNÁK 2017. 43–45.

Туманово

Лагерь № 62/2 Спецгоспиталь № _____ ОРВ № _____

Национальность венгр В какой армии противника состоял венгерской

1. Фамилия Буршелев

2. Имя Георгий 3. Отчество Георгиевич

4. Год и место рождения 1912 г. с. Герцог - Тетеш

5. Адрес до призыва обл. Борода - Венгрия

6. Подданство или гражданство венгерское

7. Партийность б/п 8. Вероисповедание католик

9. Образование:

а) общее 6 кл. н/шк

б) специальное не имел

в) военное не имел

10. Профессия крестьянин

01848575

Учетное дело № 124385

Арх. № 2593

11. Призван в армию по мобилизации или поступил добровольно и когда VIII. 44 г.

12. Род войск пехота

13. В какой (последней перед пленением) части служил 8 венгерской дивизии пехота, 16-й, 3-й роты

14. Чин или звание солдат 15. Должность командир

16. Взят в плен или сдался добровольно (нужное подчеркнуть)

17. Дата и место пленения 2. Будатеший - Венгрия

18. Отметки о движении Ар. в лаг. 362 из Сибиря 28/III.50

Ар. в лаг. 62/2 из лаг. 362 4/XII.50

Сдан в лагерь органов репатриации

№304 г.м. Сибирь из лаг. №62 18/IV.50

HU-MNL-OL-X-10874

14. 1940 года. Подпись сотрудника, заполнявшего карточку др. 62/2

6. illusztráció: Az 1912-ben született, Baranya megyei Burschel György személyi kartonja, amely „B” oldalának alján szerepel, hogy a 62. számú lágerből adták át a máramarosszigeti 304. számú repatriációs tábornak 1956. december 18-án. (Forrás: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> Letöltés: 2023. 12. 07.)

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

Honvédelmi Minisztérium (HM) Békeelőkészítő csoport iratai (Bée. cs. i.)

Honvédelmi Minisztérium (HM) általános (ált.) – 1945.

Honvédelmi Minisztérium (HM) elnöki iratok (eln.) – 1945, 1947.

Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (Tgy)

3729. Korchmáros István: A birodalom markában 1944-1948.

Központi Irattár részleg (KI)

Győr-Moson-Sopron vármegyei halotti nyilvántartások, soproni tétel; a Magyar Vöröskereszt Egylet Sopron városi fiókegyesületének 194/1946. sz. jelentése

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL)

Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára (BKVL)

Bajai Fióklevéltár (BFil) XXI. 502. Baja város közgyűlési jegyzőkönyvei 1945.

Kiskunfélegyházi Fióklevéltár (KFil) VIII. 102. Constatinum Római Katolikus Polgári Leányiskola iratai 1945.

Kiskunfélegyházi Fióklevéltár (KFil) VIII. 84. A Kiskunfélegyházi Állami Tanítóképző Intézet iratai 1945.

Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára (GyMSVSL)

XXI. 21. Sopron járás főjegyzőjének iratai 1945.

Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltár (JNSZVL)

V. 73/b Jászberény város polgármesterének iratai 1945.

Nógrád Megyei Levéltára (NML)

XXII. 102. Salgótarján polgármesterének iratai 1945

Országos Levéltára (OL)

XIX-J-1-j Külügyminisztérium (KÜM) Titkos Ügykezelésű (TÜK) iratok 1945

XIX-J-1-k Külügyminisztérium (KÜM) vegyes iratok 1945.

XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.) 1945

Pest Vármegyei Levéltára (PVL)

XXII. 3. B. Cegléd Megyei Város Polgármesteri Hivatalának iratai 1945.

Somogy Vármegyei Levéltára (SVL)

XXI. 16. Szigetvári járás iratainak iktatókönyve. 1945

Vas Vármegyei Levéltára (VML)

IV. 417./b Celldömölki járás közigazgatási iratai 1945

IV. 401/b Főispáni iratok sz. n. 1945

MNL online adatbázisa

Szovjetunióba elhurcoltak. A GULÁG és GUPVI táborokban fogvatartott magyarokról készített adatbázisok. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2023. 12. 07.)

Interjúk

Interjú Kovács Zsigmond, volt katona hadifogollyal. Budaörs, 2003. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Török János egykori hadifogollyal. Budapest, 2003. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Interjú Dr. Kosáry Domokos egykori civil „hadifogollyal”, a Magyar Tudományos Akadémia egykori elnökével. Budapest, 2003. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Egyéb gyűjtemények

Ceglédi Kossuth Múzeum (CKM)

Adattár 2003.517.36. „Huszár laktanya átadásáról felvett jegyzőkönyv”

Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ)

VHBSZ 9. – 1992. Dr. Révész László visszaemlékezése (vie.).

VHBSZ 33. – 1992. Csánki Gábor tábori lelkész vie.

VHBSZ 111. – 1992. Vásárhelyi József vie.

VHBSZ 115. – 1992. Nyerges István vie.

VHBSZ 134. – 1992. Fehér Béla vie.

VHBSZ 212. – 1992. Kisgergely Ágoston vie.

VHBSZ 245. – 1992. Zag József vie.

VHBSZ 288. – 1992. Baranyai Béla vie.

VHBSZ 303. – 1992. Bodnár Lajos vie.

VHBSZ 319. – 1992. Zsakó Andor vie.

VHBSZ 325. – 1992. Balogh József vie.

- VHBSZ 331. – 1992. Hrdlicska István vie.
 VHBSZ 351. – 1992. Gyalus Ferenc vie.
 VHBSZ 356. – 1992. Nováki Tivadar vie.
 VHBSZ 358. – 1992. Varga Kálmán vie.
 VHBSZ 367. – 1992. Schlegel Oszkár vie.
 VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie.
 VHBSZ 414. – 1993. Sramó József vie.
 VHBSZ 421. – 1993. Balczó István vie.
 VHBSZ 423. – 1993. Csernai Sándor vie.

Korabeli periodikák

- Szabad Föld* 1946. évfolyam
Szabad Nép 1945. évfolyam
Világ 1945. évfolyam
Zala 1945. évfolyam

Publikált források

- BOGNÁR Zalán 2006: Összefoglaló jelentés a Honvédelmi Minisztérium által a hadifogolyügyben tett intézkedésekről és eredményekről, 1944–1945. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119/1. 203–214.
- EHRENBERGER Róbert (szerk.) 2001: *A béketábor magyar hadserege. A magyar demokratikus hadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból 1945–1957.* Budapest, Hadtörténelmi Levéltár.
- FARKAS Kálmán 1995: *Béke, háború, hadifogság. Rögös utakon 1935-től 1946-ig. 72 hónap katonai mundérban, háborúban, hadifogságban.* Kaposvár, Magánkiadás.
- HORVÁTH M. Ferenc – PINTÉR Tamás (szerk.) 1996: Vác Történelmi Tár I. „Késő maradékainknak tétessen jegyzékbe!” Írásos emlékek Vác város múltjából 1074–1990. Vác.
- KACSUR, Iván – KORSZUN, Alekszej (szerk.) 2012: *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944/1955 рр. Архівні документи і матеріали. [A kárpátaljai magyarok és németek internálásának és deportálásának folyamatai 1944–1945. Levéltári dokumentumok és anyagok]* Ужгород (Ungvár), Всеукраїнське державневидавництво «Карпати»,.)
- KARSAI Elek – SOMLYAI Magda (szerk.) 1970: *Sorsforduló. Iratok Magyarországnak felszabadulásának történetéhez I–II.* Budapest, Levéltár Igazgatóság.
- KOVÁCS Imre 1990: *Magyarország megszállása.* Budapest, Katalizátor Iroda.

- SZEBENI Ilona (szerk.) 1993: *Haza fogunk menni. Kényszymunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Debrecen, Mozgáskorlátozottak PIREMON Kisvállalata.
- SZŐREGI Béla é. n.: *Egy orosz hadifogoly naplója*. Cleveland, Magánkiadás.
- TAKÁCS Edit 1999: Kilencvenhat magyar hadifogoly százharminchárom el nem küldött levele 1944 decemberéből. In Zombori István (szerk.): *Nagy István emlékkönyv*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum.
- TAR Kálmán 1999: *Davaj, davaj*. Veszprém, Magánkiadás.
- VARGA Éva Mária (főszerk.) 2006: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN – MKTTK.

Feldolgozások

- Á. VARGA László – Cs. SEBESTYÉN Kálmán (szerk.) 2002: *Salgótarján történelmi kronológiája II. (1945–1977)* Salgótarján.
- BENKŐ Levente – PAPP Annamária 2021: Állampolgárság vagy/és nemzetiség? Romániai magyarok és németek alattvalói/etnikai hovatartozásának értelmezése a második világháborús fogság és a hazatérés idején. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, GULAG – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45 – 2019/20. A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága VIII. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete*. Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága. 104–131.
- BOGNÁR Zalán 2000: Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadi)fogolyvesztése(i). *Studia Caroliensia* 2000/1. 77–87.
- BOGNÁR Zalán 2017a: *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- BOGNÁR Zalán 2017b: *The Fate of Hungarian, German, Austrian, Slovak, Polish, French, Italian and other POWs in Hungary Occupied by the Red Army 1944–1945*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- BOGNÁR Zalán 2018: „Málenkij robot” *A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszymunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- BOGNÁR Zalán 2021: 1 milliónál több vagy kevesebb? A második világháború időszakában szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok – katonák és civilek – létszáma, összetétele és embervesztése a magyar és a szovjet források tükrében. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, GULAG. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45 – 2019/20*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, 30–63.

- BOGNÁR Zalán 2013: „Orosz őrség van velünk és hadifogoly-élelmezést kapunk”. *Magyar munkaszolgálatos alakulatok a Vörös Hadseregénél*. ORPHEUS NOSTER 5: 3 7–24.
- BOGNÁR Zalán – JÓJÁRT György – REZNÁK Erzsébet 2017: *Téglákba vésett történelem. A ceglédi fogolytábor története és téglafalainak feliratai*. Cegléd, Kossuth Múzeum.
- BÚS János – SZABÓ Péter 2001: *Béke poraikra... II. Dokumentum emlékkönyv a II. világháborúban a történelmi Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról és munkaszolgálatosokról*. Budapest, Varietas '93 Kft.
- DÁNYI László: „A döntéshozók nem hallják meg a hátrányos helyzetben lévők jajszavát” *Közös Út* 2004/3. 17.
- DARÓCZI Zoltán 1986: *Egykor volt egy hadifogság ... (Egy volt hadifogoly visszaemlékezései)*. Budapest, Magánkiadás.
- DRAGSITS Ottó 1998: Így volt 1944–45-ben. In Fényi Ottó – Fejéregyházi Sándor – Mayer László (szerk.): *A Gödöllői Premontrei Öregdiákok emlékkönyve*. Gödöllő, Gödöllői Premontrei Öregdiákok Egyesülete.
- DUPKA György 2014: *A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946*. PhD disszertáció. Piliscsaba, PPKE.
- DUPKA György – KORSZUN, Alekszej 1997: A „malenykij robot” dokumentumokban. Ungvár – Budapest, Intermix Kiadó.
- FEHÉRVÁRY István: *Szovjetvilág Magyarországon 1945–1956*. Nemzetőr Kiadás, München–Santa Fe, 1984.
- FÖLDESI Margit 2002: *A megszállók szabadsága*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- GÉCZI Lajos 1992: *Civilek hadifogságban*. Pozsony, Madách Kiadó.
- GELLÉRT Tibor 1987: *A 3. magyar vasútépítő dandár a fasizmus ellen*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- GJUROV, Alexander 2005: *Puskaporos tavasz [Барутна пролет]*. Az Első Bolgár Hadsereg Dél-Magyarországon 1945-ben. Szófia.
- HERCZEG Mihály (szerk.) 1990: *A vásárhelyi leventék háborús kálváriája. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVII*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- KIS András 1995a: *A Magyar Honvédség újjászervezése*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- KIS András 1995b: Mi történt a debreceni fogolytáborban? 1945. február 4. – március 4. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1995./2. 34–56.
- KOVÁCS Elemér: Civil szemmel a katonák viselkedéséről a hadifogolytáborban. *Hadifogoly Híradó* 1993/6.
- MAJTHÉNYI László: Lágervilág a Kemenesalján. *Vas Népe* 1996. május 25.

- MEZŐSI Károly (szerk.) 1945: *A Kiskunfélegyházi Magyar Állami Liceum és Tanítóképző Intézet évkönyve az 1944–45. iskolai évről*. Kiskunfélegyháza, Iskola igazgatósága.
- MONTGOMERY, John Flournoy 1993: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- MURÁDIN János Kristóf 2023: *Felejtésre ítélve. Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban (1944–1953)*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.
- NAGY Péter 2017: *Távol a szülőföldtől. Ózd vidékiek szovjet fogságban*. Ózd, Ózdi Német Nemzetiségi Önkormányzat.
- NÉMETH Gyula: Részletek a sopronkőhidai fegyház történetéből II. rész. *Soproni Szemle* 1980/2.
- VARGA Éva Mária 2009: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, Russica Pannonicana.
- VARGA Sándor: *Fogolytábor napló 1945–47*.
http://www.szigliget.hu/main/index.php?option=com_content&view=article&id=67%3A%20fogolytabor-napl%C3%B3-1945-47&catid=1%3A%20szigligeti-tortenetek&Itemid=87&showall=1 (Letöltés: 2012. 07. 16.)
- WALLINGER Endre 1990: Feltáratlan tömegsírok Baján. Akiknek fakeszt sem jutott... *Helyzet*, 1990. május 19.
- WERTH, Nicolas 2001: A Szovjetunió, avagy a terror uralma. Deportálás, Gulag, éhínségek. *Rubicon* 12, 2001/4–5. 17–20.
- ZSAKÓ Andor: A ceglédi tábor. *Hadifogoly Híradó*, 1994. július 5.
- ZSIROS Sándor 1993: *Felsőzsolca története*. Felsőzsolca Nagyközség Képviselő-testülete, Felsőzsolca.